

ΟΤΤΟ F. BOLLNOW

Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ι. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΗ®

ΜΙΧΑΗΛ ΠΕΤΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΗΣ

Παραγωγή και διακίνηση βιβλίων και περιοδικών 1 ος ΟΡΟΦΟΣ ΣΟΛΩΝΟΣ 102 · 106 80
ΑΘΗΝΑ

ΑΘΗΝΑ 1996

Στη Νάντια
Σε όλα τα μικρά παιδιά του κόσμου

ISBN: 960 - 333 - 112-0

© Quelle und Meyer Verlag Heidelberg

Copyright © 1995 για την ελληνική γλώσσα και για όλο τον κόσμο:

ΜΙΧΑΗΛ Π. ΓΡΗΓΟΡΗΣ, 1ος όροφος Σόλωνος 102, 106 80 Αθήνα, τηλ. - φαξ: 36.26.646

Απαγορεύεται ή αναδημοσίευση και γενικά ή αναπαραγωγή και μετάδοση έν ολω ή έν μέρει έστω και μιας σελίδας ή και περιληπτικά, κατά παράφραση η διασκευή, του παρόντος βιβλίου μέ οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογραφήσεως ή άλλως πως) χωρίς προηγούμενη γραπτή αδεία του εκδότη (Ν. 2121/93, Άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για Δημόσιες Υπηρεσίες, Βιβλιοθήκες, Πανεπιστήμια κτλ. (Άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται ("Άρθρ. 13) και επιβάλλονται κατά τό νόμο κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις (Άρθρα 64-66).

Η δημοσίευση του βιβλίου αυτού δε σημαίνει και την αποδοχή από τόν εκδότη τών απόψεων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ*

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ 5

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η αναγκαιότητα μιας αγωγής για σωστή σχέση με το χρόνο 9
2. Η απειλή από τον εξαφανιζόμενο χρόνο 11

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η ΣΩΣΤΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1. Το "Να - έχεις - χρόνο" 15
2. Η ακρίβεια στην ώρα 16
3. Το "Να - μένεις - πίσω" από τις απαιτήσεις 17
4. Η αταραξία 19

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

- 1.0 χρόνος για κάτι 21
2. Το σωστό χρονικό σημείο και ο κίνδυνος της απώλειάς του 23
3. Η διαφορά των χρονικών δομών 24

Κεφάλαιο Τρίτο: ΤΟ ΡΗΓΜΑ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ

1. Η υπαρξιακή αποφασιστικότητα στον Heidegger 28
2. Η χρονική παύση της ευτυχίας 29
3. Η τάξη των τύπων του χρόνου 31

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

1. Το βάρος του παρελθόντος 35
2. Η μεταβολή του μελλοντικού σε παρελθόν στον Sartre 36
3. Η αντιμετώπιση του παρελθόντος 39
4. Η εξάρτηση του παρελθόντος από το παρόν 40
  - α Η διάπλαση της σημασίας στον Dilthey 41
  - β Το πέραςμα μέσα από το παρελθόν και το παρόν στον Proust. 43
  - γ Η επενέργεια του σχεδίου του μέλλοντος στο παρελθόν στους Sartre και Marcel 43
5. Το παρελθόν που συνέχει 45
6. Το απολιθωμένο παρελθόν 47

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

1. Το να κατευθύνεσαι στο μέλλον 49
2. Τα όρια της διαθεσιμότητας του μέλλοντος 50

Κεφάλαιο Πρώτο: ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ

1. Η ουσία του σχεδίου 53
2. Οι ανεπιθύμητες παρενέργειες 55
- 3 Τα όρια του σχεδιασμού 56

---

* Die hier angegebenen Seitenzahlen beziehen sich auf den Erstdruck, dessen Seitenumbrüche in [...] in den fortlaufenden Text eingetragen sind.

4. Η στρατηγική 58

5. Η πρόνοια 59

6. Η μοίρα 60

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΛΠΙΔΑ ΣΤΟΝ ERNST BLOCH

1. Προσθήκη (Αφετηρία) 64

2 Το Γινόμενο 65

3 Το όνειρο της νύχτας και το όνειρο της ημέρας 67

4 Τα συναισθήματα της αναμονής 68

5. Οι δυσκολίες αυτής της αντίληψης 70

6. Η χαραυγή προς τα εμπρός 71

7 Το σκοτάδι του Τώρα 73

8. Τελικό συμπέρασμα 76

Κεφάλαιο Τρίτο: Η ΠΡΟΔΙΑΘΕΣΗ ΣΤΟΝ GABRIEL MARCEL

1. Το κατόρθωμα της ελπίδας 78

2. Η έννοια της διαθεσιμότητας 80

3. Ο ανοικτός χρόνος 81

4. Τα όρια στον Marcel 82

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η ΑΝΟΙΚΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

1. Η τυχερή σύμπτωση 84

2. Η ερώτηση του Haeuptner για την επιτυχή ενέργεια 85

3. Η παραγωγική σημασία της αντίστασης 87

4. Η ανεικονικότητα της γνήσιας ελπίδας 90

5. Η σχέση σχεδίασης και ελπίδας 92

Ανακεφαλαίωση: Η κατοίκηση στο χρόνο 94

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ*

Ο Γερμανός φιλόσοφος και παιδαγωγός O.F.Bollnow (1903-1991) εξετάζει στην παρούσα μελέτη το πρόβλημα του χρόνου ανθρωπολογικά¹. Η ευρύτερη προβληματική του στηρίζεται κυρίως σε εκείνον το φιλοσοφικό προβληματισμό, ο οποίος αντλείται από τη γενιά "της θύελλας και της ορμής", από τη Φιλοσοφία της ζωής -Dilthey και Nietzsche-, από τη Φαινομενολογία του Husserl, από τη Φιλοσοφική Ανθρωπολογία της δεκαετίας του '20 και από τη φιλοσοφία της ύπαρξης, τόσο του Heidegger όσο και των Γάλλων υπαρξιστών.

Το πρόβλημα του χρόνου ωστόσο δεν εξετάζεται εδώ ιστορικά, αλλά ερμηνευτικά-φαινομενολογικά. Η θεώρηση εστιάζεται γύρω από το παιδαγωγικό ερώτημα μιας αγωγής, που επιδιώκει τη σωστή σχέση με το χρόνο. Αναπόφευκτη κατάληξη αυτής της θεώρησης είναι η αναζήτηση της ευδόκιμης σχέσης του ανθρώπου με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

Η αυθεντική σχέση με το παρελθόν συνίσταται κυρίως στην επεξεργασία του, όχι στην απόρριψή του, κάτι που είναι εξάλλου αδύνατο. Η επεξεργασία αυτή κατατείνει στη μετατροπή του από επαχθές φορτίο σε συνέχουσα βάση του ανθρώπινου Είναι. Πέραν αυτού ο Bollnow επανασυνάπτει το πρόβλημα του χρόνου με την ερωτηματοθεσία για τη χρονικότητα της κατηγορίας της σημασίας, η οποία αρθρώνεται ως ανάμνηση του περασμένου.

Η σχέση με το μέλλον εξετάζεται σε δύο παραμέτρους: στο σχεδιασμό και στην ελπίδα. Ο σχεδιασμός όχι ως χρησιμοθηρικός εξορθολογισμός, αλλά ως "ανοικτή στρατηγική" και ετοιμότητα αξιοποίησης του τυχαίου, σε συνάρτηση με την πεποίθηση που γεννά η ελπίδα για την αισιόδοξη χαραυγή προς τα εμπρός, συνιστά "ανοικτό χρόνο".

Ανάμεσα στις δύο αυτές παραμέτρους το παρόν βιώνεται πρωτίστως διαλεκτικά χάρη στη διαθεσιμότητα, που εκτός από κατηγορία του μέλλοντος καθίσταται πρωταρχικός όρος κάθε συγκεκριμένης αμεσότητας, κύρωση του συνείναι και ακύρωση της φιλαυτίας του υποκειμένου. Η διαθεσιμότητα δεν είναι απλά δυνατότητα υπέρβασης της συχνά ανεπίγνωτης και υπεροπτικής περιχαράκωσης του ανθρώπου, αλλά αμεσότητα που ξεδιπλώνει την ύπαρξη μέσα από τη συζήτηση, που αναζητά το Νέο.

Ο χρόνος στον Bollnow δεν είναι μεταφυσική, κοινωνιολογική ή ψυχολογική κατηγορία. Είναι πρωτίστως ανθρωπολογική κατηγορία, είναι ταυτόχρονα φαινόμενο και ιστός κάθε φαινομένου, που συναντούμε στην καθημερινότητα. Η εμμονή του Bollnow στη φαινομενολογική ερμηνεία του χρόνου δεν ακολουθεί την αυστηρή [5/6] χουσερλιανή παράδοση των "εποχών", αλλά τον απλό ερμηνευτικό κύκλο από τη ζωή στον άνθρωπο, και αντίστροφα. Η αρχή από τη ζωή στη συγκεκριμένη περίπτωση, χωρίς να αγνοεί την αγωνία ή το ναυάγιο, πολυσυζητημένες κατηγορίες της φιλοσοφίας της ύπαρξης, επικεντρώνεται κυρίως στην απόλαυση του χρόνου : η χαλαρότητα, ησχόλη, η άρση του χρόνου στην ευτυχία -κλασικό παράδειγμα το "μεγάλο μεσημέρι" του Ζαρατούστρα-, το παρελθόν που συνέχει, η στρατηγική, το χάραμα, η ελπίδα, ο ανοικτός χρόνος, αποτιμούν βασικά τη θετική σχέση με το χρόνο.

Με το χρόνο ο Bollnow είχε καταπιαστεί ήδη σε ένα βασικό του έργο "*Η ουσία των διαθέσεων*"¹. Στο έργο του αυτό θεμελίωσε τη σημασία των ευχάριστων διαθέσεων, πέρα από κάθε υπαρξιακή αγωνία. Οι ευχάριστες διαθέσεις, αποκλειστικό προνόμιο της ανθρώπινης ύπαρξης, στήριζαν μια σειρά παιδαγωγικών κατηγοριών του χρόνου: παιδαγωγική

* Die Seitenzahlen des Erstdrucks sind in [...] in den fortlaufenden Text eingefügt. Seitenverweise in den Fußnoten verweisen auf diese ursprüngliche Paginierung.

Για τη ζωή και το έργο του O. F. Bollnow δεξ: O. F. Bollnow, *Το πνεύμα της άσκησης*. Μετ. I. E.

Θεοδώροπουλος, Αθήνα 1993 (Δωδώνη), σελ. 11-19. Δεξ επίσης: O. F. Bollnow, *Φιλοσοφική Παιδαγωγική*, Μετ. Κ. και Μ. Βαϊνά, Αθήνα 1986 εκδ. Γρηγόρη, σελ. 85-95.

ατμόσφαιρα, το "Κυριακάτικο", παιχνίδι, άσκηση, άσκοπη δράση, είναι μερικές μόνον από αυτές. Εδώ ο άνθρωπος απολακτίζει τον εξαντικειμενικευμένο χρόνο -που συνθλίβει, αποστεώνει, μηχανοποιεί, αποδυναμώνει τη σκέψη-, αποκλίνει από την ευθύγραμμη πορεία του ορθολογισμού και τότε κατοικεί στο χρόνο. Η κατοικία στο χρόνο είναι και η απόληξη κάθε αγωγής για σωστή σχέση με το χρόνο. Αυτή η αγωγή οφείλει να ανιχνεύει δυο θεμελιώδεις παραμέτρους του χρόνου, που είναι οι εξής :

α. Η σχέση μεταξύ αυτονομημένων χρονικών δομών της εκπαίδευσης, όπως τις εκπροσωπεί το ωρολόγιο πρόγραμμα και υπαρκτικού χρόνου του μαθητή. Ο Bollnow προσφέρει πολύτιμο υλικό με την παρούσα μελέτη του στην ερμηνεία αυτής της σχέσης. Η σωστή σχέση του παιδιού με το χρόνο αναζητείται στο χώρο της μεσότητας. Ανάμεσα στις "πηγές της αιωνιότητας" του Nietzsche και στο ορθολογικά θεσμισμένο σύστημα του αντικειμενικού χρόνου, που καταδυναστεύει την εκπαιδευτική διαδικασία, επιδιώκεται η πλήρωση και η ευχάριστη διάθεση που ακυρώνει την εκποίηση της παιδικής συνείδησης σε εξαντικειμενικεύσεις. Αυτή η προτεραιότητα δεν απολακτίζει και δεν αποποιείται την ηθική προτεραιότητα της αξιοποίησης του χρόνου. Η αξιοποίηση δε γίνεται ούτε με ανέμελη ραστώνη, ούτε και με διαδικασίες, που μεταποιούν το παιδικό Είναι, με τις ανελέητες μεθόδους εντατικοποίησης των προσπαθειών, σε ρηχό όργανο παραγωγικότητας. Αυτές οι μεθοδεύσεις αναπαράγουν την ομολογία πίστωσης κάθε γενιάς στην αποξενωμένη εργασία. Η κατοικία του παιδιού στο χώρο συντίθεται, εάν περάσουμε από τον άτεγκτο προκαθορισμό και το γραφειοκρατικό ορθολογισμό των προγραμμάτων, τα οποία εκκολάπτουν την αποκρουστική ανία, και από την αποστόμωση της σκέψης, στον ανοικτό χρόνο και στην αισιόδοξη αντιμετώπιση του παιδιού. Αυτή η αντιμετώπιση δεν προδιαγράφει το χρόνο, αλλά τον προετοιμάζει. Γενικότερα: η αυτονόητη ανάγκη προγραμματισμού σε όλο το πεδίο της εκπαιδευτικής πραγματικότητας δεν αντιστρατεύεται την ύπαρξη στρατηγικής ανοιχτού προγραμματισμού, ο οποίος συνεξετάζει τα σχέδια δημιουργικής δραστηριότητας και εσωτερικής χαλάρωσης.

β. Μια παιδαγωγική θεωρία είναι ταυτόχρονα και μια θεωρία για το χρόνο. Η θεωρία: αυτή δεν έχει σχέση με την αυγουστιάνεια θεωρία περί χρονισμού της αιωνιότητας και αιωνισμού του χρόνου, δε στηρίζεται στους καντιανικούς απριορι- [6/7] σμούς, ή στην οντολογία του χρόνου και στον αφελή ρεαλισμό. Ερμηνεύει, αντίθετα, περιοχές του χρόνου, τις οποίες συνήθως παραβλέπουμε, γιατί δεν τις υποψιαζόμαστε, παρ' όλο που εγκλείουν μια ποιότητα, την οποία μπορούμε να μεταγγίσουμε στην παιδαγωγική διαδικασία. Η χρονική ποιότητα του παιχνιδιού είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το μεγάλο εγχείρημα για την Παιδαγωγική είναι να μεταφέρει στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπου είναι δυνατόν, χρονικές ποιότητες, που προϋπάρχουν στη ζωή και καταυγάζουν τον αυθεντικό ανθρωπολογικό χρόνο. Αυτός ο χρόνος δεν είναι ούτε ο αντικειμενικός χρόνος των ωρών, ούτε ο βιωματικός χρόνος της μπερξονικής διάρκειας, αλλά η συγκεκριμένη σύνθεση παρελθόντος και μέλλοντος σε κάθε παροντική στιγμή του ανθρώπινου εδώ - Είναι. Ο Bollnow θα πάρει από τον Haeuptner μερικά παραδείγματα μορφών του χρόνου, που υπάρχουν πριν από κάθε θεωρία γι' αυτόν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο αντιπαραγωγικός χρόνος του Καζανόβα και η γονιμότητα της σπιροειδούς κίνησης. Η Παιδαγωγική θα βρει τους χρόνους και τους καιρούς της μέσα στην ίδια τη ζωή, αρκεί να μάθει να μη διολισθαίνει σε συνήθειες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΜΙΑΣ ΑΓΩΓΗΣ ΓΙΑ ΣΩΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

Το ερώτημα για την ανθρώπινη χρονικότητα, δηλ. το ερώτημα για τη χρονική κατάσταση της ανθρώπινης ζωής, βρίσκεται εδώ και αιώνες στο παρασκήνιο των ενδιαφερόντων της Φιλοσοφίας. Στο σημείο αυτό ακριβώς παρουσιάζεται η ουσία του ανθρώπου με έναν εντελώς νέο τρόπο. Θα πρέπει, προκειμένου να παρουσιάσουμε αυτή την πολυδιάστατη εξέλιξη, να ανεφερθούμε αποκλειστικά σε δύο αντιπροσωπευτικά ονόματα.

Το πρώτο είναι του Bergson¹, ο οποίος διέκρινε μεταξύ χρόνου και διάρκειας, δηλ. μεταξύ του μετρήσιμου χρόνου των ωρών (του αντικειμενικού) και του συγκεκριμένου, του βιωματικού (υποκειμενικού) χρόνου. Αυτή η διάκριση αποδείχτηκε στη συνέχεια πολύ παραγωγική. Οι δύο χρόνοι δηλ. δεν ταυτίζονται με κανέναν τρόπο, αλλά ο πραγματικά βιωματικός χρόνος μπορεί, ανάλογα με την εκάστοτε ψυχική διάθεση του ανθρώπου, να είναι άλλοτε μακρύτερος και άλλοτε συντομότερος, δε συγχρονίζεται στη ροή των ωρών. Στην περίπτωση της βασανιστικής πλήξης και της αγγώδους αναμονής ρέει πιο αργά, κατά τέτοιο τρόπο που τα λεπτά γίνονται ώρες, ενώ εξαφανίζονται με μιας στο χαρούμενο παιχνίδι ή στην ενδιαφέρουσα συζήτηση, έτσι που αργότερα διερωτάται κανείς πού είναι ο χρόνος και πότε αλλάζει η ανθρώπινη σχέση μ' αυτόν· διότι η απόκλιση του βιωματικού χρόνου από το μετρήσιμο δεν πρέπει να θεωρείται σαν υποκειμενική αδυναμία, που θα πρέπει, κατά το δυνατόν, να αντιμετωπιστεί. Ο βιωματικός χρόνος είναι, πολύ περισσότερο, εκείνος, στον οποίο πραγματικά ζούμε. Αυτός είναι για μας η πρωταρχική πραγματικότητα.

Το δεύτερο είναι του Heidegger², ο οποίος έθεσε με έμφαση το βασικό ερώτημα, για την ανθρώπινη χρονικότητα, η οποία, σε αντίθεση προς το ρωώδη χρόνο, δηλώνει την εσωτερική διάθεση ενός όντος, όσο ετούτο καθορίζεται από τη σχέση του με το χρόνο. Έτσι, η στιγμή δε νοείται σαν ένα μη διαστελλόμενο τμήμα μιας μονοδιάστατης χρονικής συνέχειας, αλλά διαθέτει, όπως εξέθεσε ήδη ο Αυγουστίνος, πλούσια εσωτερική δομή, εφόσον ενυπάρχει στην ελπίδα, στο φόβο και στο σχεδιασμό της μελλοντικής σχέσης μιας παροντικής στιγμής και εφόσον το παρελθόν είναι παρόν μέσα στην ανάμνηση. Ο Heidegger ανέλυσε αυτή τη δομή, όπως είναι γνωστό, ως "μέριμνα" (Sorge), ως τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αντιπαρατίθεται αποφασιστικά στο μέλλον κατά την παραλαβή της κληρονομιάς, που του εγχειρίζεται.

Ποιες πλούσιες αφορμήσεις προκύπτουν εδώ για τις διάφορες, τις ειδικές επιστήμες του ανθρώπου, όπως είναι η Ψυχολογία, η Ψυχοπαθολογία κτλ. και πόσο αυτές, εμπλουτισμένες πλέον, επιδρούν στη γενική κατανόηση του χρόνου, δεν είναι δυνατόν εδώ να παρουσιαστεί διεξοδικότερα. Μόνον ένα αντιπροσωπευτικό όνομα θα μπορούσε να διευκρινίσει τις νέες δυνατότητες, που διανοίγονται: Ε. Minkowski, με την ελάχιστη, μέχρι σήμερα, προσεγγμένη έρευνά του "Temps vecu"³.

Αλλά μέχρι τώρα ένα σημείο έχει πολύ λίγο προσεχτεί: είναι οι επιπτώσεις που προκύπτουν για την ανθρώπινη συμπεριφορά απέναντι στο χρόνο, δηλ. η ηθική και η συνακόλουθη παιδαγωγική προοπτική. Περιοριζόταν κανείς ουσιαστικά στην εργασία της δομής αυτής της χρονικότητας και παρέβλεπε, ότι ο άνθρωπος μπορεί να πραγματώσει αυτή τη δομή με πολύ

¹ Henri Bergson, *Schöpferische Entwicklung*. Μετ. από τον G. Kantorowicz, Jena 1912.

² Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Halle/Saale 1927.

³ Eugène Minkowski, *Le Temps Vécu*. *Études phénoménologiques et psychopathologiques*, Paris 1933. Συγκρ. επί πλέον Rudolf Meissner, *Über den Begriff der erlebten Zeit bei Eugène Minkowski*, Diss. Tübingen 1970. Η γερμανική σύνοψη: Ο βιωματικός χρόνος, μετ. από Meinrad Perrez και Lucien Kayser, Salzburg 1971, εκδόθηκε μετά την ολοκλήρωση του χειρογράφου.

διαφορετικό τρόπο, δηλ. μπορεί να συμπεριφερθεί με πολύ διαφορετικό τρόπο απέναντι στο χρόνο του. Οφείλουμε εξαιρετική ευγνωμοσύνη στον Ballauf για μια εμφατική υπόδειξη στα πλαίσια της "Συστηματικής Παιδαγωγικής" του, αναφορικά με την αναγκαιότητα της "αγωγής για χρονικότητα"⁴ αν πρέπει ετούτη να περιοριστεί μέσα στο μεγαλύτερο όλο του έργου του. Πρέπει να αποδεχτούμε την υπόδειξη αυτή και να επιχειρήσουμε να την αναπτύξουμε.

Θα περιοριστούμε αρχικά στην "αγωγή για χρονικότητα" και δε θα αναφερθούμε στη χρονικότητα της αγωγής, παρ' όλο που η ίδια η αγωγή είναι ένα συμβάν, που κυλάει στο χρόνο και πρέπει να διερευνηθεί η χρονική του δομή. Το θέμα επίσης δεν είναι η χρονική εξέλιξη του ενηλικιούμενου ανθρώπου, που θα πρέπει να αναγνωριστεί από τον εκπαιδευτικό και να εξετασθεί η νομοτέλειά της. Το πρόβλημα εδώ είναι πολύ περισσότερο η σχέση του ίδιου του ανθρώπου με το χρόνο του και οι υποχρεώσεις, που προκύπτουν απ' αυτή για την αγωγή. Επίσης το ζητούμενο είναι η βοήθεια, που χρειάζεται ο άνθρωπος σε κάθε αποτυχία του, ώστε να βρει τη σωστή σχέση με το χρόνο, να χρησιμοποιεί το χρόνο με σωστό τρόπο, ή για να μιλήσουμε βαθύτερα, να τον διαθέτει με σωστό τρόπο. Το θέμα είναι, όπως λέγει ο Ballauf, «να οδηγήσουμε τον αναπτυσσόμενο άνθρωπο στη σωστή σχέση με το χρόνο»⁵. Αυτό είναι λοιπόν, το σπουδαιότερο, αφού ο άνθρωπος δεν παρασύρεται άκριτα από το χρόνο, όπως ένα ζώο, (όσο μπορούμε να μιλάμε για κάτι τέτοιο), αλλά μπορεί να συμπεριφέρεται απέναντι σ' αυτόν με διαφορετικό, κατάλληλο ή ακατάλληλο, τρόπο. Η αγωγή για σωστή σχέση με το χρόνο, είναι, λοιπόν, ένα πολύ σπουδαίο παιδαγωγικό θέμα, το οποίο μέχρι σήμερα πολύ λίγο αναγνωρίστηκε και πολύ λιγότερο προσεγγίστηκε.

Εάν επιχειρήσουμε να το παρουσιάσουμε αρχικά κάπως προσωρινά, πρέπει να παραβλέψουμε την εξέλιξη της παιδικής αντίληψης του χρόνου και τη διαφοροποίηση των παιδαγωγικών προβλημάτων, που σχετίζονται με αυτή και να θέσουμε αρχικά το ερώτημα για τη σωστή σχέση των ενήλικων ανθρώπων με το χρόνο. Μόνον εφόσον συστηματοποιηθεί με τον τρόπο αυτό το όλο βάθος της προβληματικής, είναι δυνατόν στη συνέχεια να οδηγηθούμε με μεγαλύτερη ακρίβεια στις διαφορετικές αποκλίσεις της εξελισσόμενης χρονικής αντίληψης και της σχέσης με το χρόνο, που [10/11] εκδιπλώνεται με αυτή. Αυτός ο περιορισμός είναι πολύ σπουδαίος, επειδή μέχρι τώρα η έρευνα έχει περιοριστεί πολύ μονόπλευρα στην εξέλιξη της σχέσης του παιδιού με τον αντικειμενικό χρόνο⁶, στην ικανότητά του να λογαριάζει χρόνους που πέρασαν και να προσανατολίζεται στη διαδοχή του χρόνου, ενώ η χρονικότητα του ίδιου του παιδιού, η εσωτερική του σχέση με το χρόνο, με το μέλλον, με το παρελθόν κτλ., έχει λίγο ερευνηθεί και στη συστηματική έρευνα έχουν αντιταχτεί σοβαρές αντιθέσεις. Εδώ, λοιπόν, θα χρειαστούν νέες και εκτενείς έρευνες, εξαιτίας του βάθους της προβληματικής⁷. Θα περιοριστούμε αρχικά σε γενικά περιγράμματα, για να δείξουμε καθαρά τη σπουδαιότητα του προβλήματος.

2. Η ΑΠΕΙΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΞΑΦΑΝΙΖΟΜΕΝΟ ΧΡΟΝΟ

Η ερώτηση για τη σωστή σχέση του ανθρώπου με το χρόνο δεν είναι μια απλή, μια ευχάριστη ερώτηση. Πολύ περισσότερο είναι ένα πρόβλημα, που φορτώνει την ίδια τη ζωή με αβάσταχτη βία. Η ανθρώπινη ζωή βρίσκεται κάτω από το νόμο της χρονικότητας. Αυτό δεν είναι μια τυπική, μια ανάξια λόγου περιγραφή, αλλά είναι έκφραση μιας βαθιάς και αμετάθετης απειλής: διότι χρονικότητα θα πει παροδικότητα, θα πει πτωτικότητα, μάλιστα πιο εξειδικευμένα: θα πει μηδαμινότητα του ανθρώπου απέναντι στον εξαφανιζόμενο χρόνο.

⁴ Theodor Ballauf, Systematische Pädagogik, Heidelberg 1962. 148.

⁵ A. a. O. 158.

⁶ Jean Piaget, Die Bildung des Zeitbegriffs beim Kinde. Μετ. από τον G. Meili -Dworetzki, Zürich 1955.

⁷ Συγκρ. Erich Müller, Erfüllte Gegenwart und Langweile. Zeitgebundenheit und Zeitfreiheit im Leben des Kindes. Anthropologie und Erziehung, Bd. 24, Heidelberg 1969. Εκεί επίσης πολλά βιβλιογραφικά στοιχεία.

Και η εσώτατη πτυχή της ψυχής του ανθρώπου ταράσσεται, μόλις συνειδητοποιήσει αυτή τη μηδαμινότητα.

Ο Ιώβ είπε: Ο άνθρωπος «ανθεί σαν το λουλούδι και πέφτει, φεύγει σαν τη σκιά και δεν παραμένει»⁸. Και στο ίδιο πνεύμα αναφέρεται στους ψαλμούς: «Τους κατηύθυνες σαν ένα ρεύμα· είναι σαν τον ύπνο, σαν το χόρτο, που μαραίνεται γρήγορα, το πρωί ανθεί, μα γρήγορα μαραίνεται, κόβεται το βράδυ και ξηραίνεται»⁹. Θυμούμαστε και την προσηλυτιστική ιστορία του Βούδα, που αναφέρεται στη συνάντηση με τα γηρατεία, την αρρώστια και το θάνατο¹⁰.

Κατά τον ίδιο τρόπο συνεχίζεται το θέμα αυτό διά μέσου των αιώνων. Ιδιαίτερα στην ποίηση του Μπαρόκ η προσωρινότητα και η ματαιοδοξία της ανθρώπινης ζωής είναι ένα ανεξάντλητο θέμα. Μόνο προς διευκρίνιση θα αναφέρουμε μερικούς στίχους του Κρύφιου:

*«Βλέπεις εκεί που θωρείς, μόνο
ματαιότητα στη γη.....
ό,τι ακμάζει και λαμπρά ανθεί, οφείλει
γρήγορα να καταρρεύσει,
ό,τι τώρα καμαρώνει, αύριο θα 'ναι στάχτη
και κόκαλο.
Τίποτα δεν υπάρχει αιώνια.....
Αξίζει άραγε να υπάρχει το παιχνίδι του χρόνου,
ο αδύνατος άνθρωπος;»¹¹ [11/12]*

Ή σε κάποια άλλη περίπτωση με το χαρακτηριστικό τίτλο "Vanitas! Vanitatum Vanitas!":

*Η λαμπρότης της γης
θα γίνει καπνός και στάχτη,
ούτε βράχος, ούτε ορυκτό
δεν παραμένει.....
Σαν το ρόδο ανθεί,
πριν η 'μέρα γείρει,
ξηραίνεται και ξάφνου πέφτει,
όμοια μεγαλώνουμε στη ζωή.
Μα πριν μεγαλώσουμε
και ανθίσουμε κανονικά,
μας σφάζει στα δύο θεική θύελλα¹².*

Επίσης στη ζωγραφική του Μπαρόκ η Vanitas είναι ένα θέμα, που επαναλαμβάνεται συνεχώς.

Και το ίδιο δια μέσου των χρόνων. Για παράδειγμα θα θυμηθούμε τον Lenau, του οποίου η ποίηση είναι στο σύνολό της επηρεασμένη από αυτή τη μελαγχολία:

*Ότι όλα πεθαίνουν, παλαιό και
πασίγνωστο είναι¹³.*

⁸ Hiob 14,22.

⁹ 90. Psalm.

¹⁰ Συγκρ. Georg Misch, Der Weg in die Philosophie. Eine philosophische Fibel 2 Aufl. München 1950., 35 ff.

¹¹ Andreas Gryphius, in: Deutsche Dichtung des Barock, hg. v. E. Hederer, München o.J. 94

¹² Gryphius, a. a. O., S. 110 ff.

Ἡ ἐπίσης ας θυμηθούμε ἀπὸ τὸν αἰῶνα μας τὸν Rilke, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι βαθύτατα συγκλονισμένος ἀπὸ τὴν ἀπειλή ὅλων τῶν συμβάντων μέσα στο χρόνο. Ἐτσι, σὲ μιὰ πρῶμη θέση τοῦ βρίσκουμε: «Ὁ χρόνος εἶναι ἡ παρακμή»¹⁴. Ἡ ἀργότερα με τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο «προσωρινότητα», παρουσιάζει τὴν εἰκόνα τέμπλου, ποὺ σωριάζεται στὴν ἄμμο τῆς ἐρήμου:

*Πέταγμα τῶν ὠρῶν. Σιγανή, συνεχῆς εξαφάνιση
ἀκόμα καὶ τῆς μακάριας εὐλογημένης κτίσης.
Ζωὴ πνέει πάντα. Ἢδη γέροντον ἀσυγκράτητες,
χωρὶς νὰ βαστοῦν οἱ κολόνες¹⁵.*

Καὶ διερωτᾶται γεμάτος φόβο:

*Ποιον δε φοβάσαι; πού ὑπάρχει ἓνα κράτημα,
πού ἓνα ἔσχατο εἶναι σὲ ὅλα αὐτά;¹⁶*

Σχετικὰ με τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ «κράτημα» τοῦ ἀνθρώπινου «εἶναι» με τὴν ἐννοία τῆς σταθερότητας ἀπέναντι στὴν αἰώνια ροή, σχετικὰ με τὸ τρομακτικὸ ἐρώτημα «πότε ὁμως ὑπάρχουμε;»¹⁷ ὑπάρχει μιὰ ἀδυσώπητη ἀπάντηση: δὲν ὑπάρχει κράτημα ζωὴ σημαίνει εξαφάνιση¹⁸.

Αὐτὸ εἶναι, σύμφωνα με μιὰ φράση τοῦ Dilthey, τὸ συναίσθημα τῆς φθοράς (Korruptibilität) τῆς ζωῆς, «τὸ βαθύ συναίσθημα τῆς ἀκατάπαυστης ροῆς τοῦ χρόνου, τὸ ὁποῖο μας συμπαρασύρει, καθὼς ἐπίσης μας γεννᾷ, κάποτε, πικρὴ λύπη»¹⁹. [12/13] Φθορὰ θὰ πει κατὰπτωσι καὶ ρήξι. Ὁ ἀνθρώπος αισθάνεται ὅτι εἶναι εὐθραυστος, αισθάνεται νὰ χάνονται οἱ δυνάμεις του, οἱ αισθήσεις του ἀμβλύνονται, ἡ μνήμη του χαλαρώνει. Βλέπει νὰ τὸν πλησιάζει ἀναπόφευκτα ὁ θάνατος. Ὅσο ὁμως ὁ ἴδιος εἶναι ἀκόμα πολὺ νέος, γιὰ νὰ προφυλάξει τὴ ζωὴ του ἀπὸ τέτοιες ἐμπειρίες, παρατηρεῖ στο περιβάλλον του ἐνήλικους, ἀρρωστούς καὶ φιλάσθενους ἀνθρώπους καὶ γνωρίζει ὅτι ἡ μοίρα θὰ ἔλθει καὶ γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο.

Ἀλλὰ ἡ φθορὰ δὲν ἀφορᾷ τὴ ζωὴ μόνον, ἀφορᾷ προπάντων καὶ ὅ,τι σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ διαθέτουμε. Εἶναι ταυτόχρονα, γιὰ νὰ πάρουμε ἀκόμα μιὰ φορά τὸν Dilthey, «φθορὰ ὅλων ὅσα ἔχουμε, ἀγαπῶμε ἢ ἀκόμα μισοῦμε καὶ φοβούμεσθε»²⁰. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι μόνον ὅτι πεθαίνουν οἱ ἀνθρώποι με τοὺς ὁποίους συνδεόμαστε, ἀλλὰ καὶ ὅταν ζοῦν, χάνονται ἀπὸ μας ἐπειδὴ γίνονται ξένοι. Καὶ μιὰ στενὴ φιλία μπορεῖ νὰ καταλήξει στὴν ἀποξένωση καὶ ἡ πιο θερμὴ ἀγάπη μπορεῖ νὰ παγώσει. Δὲν μποροῦμε νὰ κρατήσουμε τὴν εὐτυχία μιᾶς ὥρας, ἀλλὰ καὶ ἡ φράση ποὺ λέει ὅτι ὁ χρόνος θεραπεύει ὅλες τὶς πληγές, εἶναι ἀμφίβολη παρηγοριά. Ὅλα, ὅσα μας προσφέρει ἡ ζωὴ, ἐκεῖ μέσα εξαφανίζονται. Δὲν μπορεῖ νὰ κρατήσει κανένας τίποτα. Θὰ ἦταν διαφωτιστικὸ νὰ θυμηθούμε ἀπὸ τὸν Goethe ἓνα ἀπόσπασμα τῆς Πανδώρας:

*Ὡστόσο λουλούδια ἢ στεφάνι δε διατηροῦνται
κοντὰ μου. Ὅλα διαλύονται.....
Κόβοντας προχωρῶ καὶ χάνω*

¹³ Nilolaus Lenau, Waldlieder - Sämtliche Werke, Leipzig und Wien o.J., 1. Bd. 322.

¹⁴ Rainer Maria Rilke Tagebücher aus der Frühzeit. Hg. v. R. Sieber-Rilke u. C. Sieber. Leipzig 1942. 213.

¹⁵ Rainer Maria Rilke, Gedichte 1906-1926, ἐπιμέλεια E. Zinn, Wiesbaden 1953.77.

¹⁶ Rainer Maria Rilke, Aus dem Nachlass des Grafen CM. Ein Gedichtkreis, Wiesbaden 1950. 22.

¹⁷ Rainer Maria Rilke, Gesammelte Werke, Leipzig 1930, 3. Bd. 315.

¹⁸ Ἡ ἀπάντηση, τὴν ὁποία ἐπιχείρησε νὰ δώσει ὁ Rilke σ' αὐτές τὶς ἐρωτήσεις, μπορεῖ ἐδῶ νὰ ἀφεθεῖ κατὰ μέρος. Ἐδῶ πρόκειται ἀρχικὰ γιὰ τὸ τρομακτικὸ ἐρώτημα ὡς τέτοιο. Γιὰ τὴ χρονικὴ ἀποψη τοῦ Rilke συγκρ. Otto Friedrich Bollnow, Rilke 2. Aufl. Stuttgart 195. 173 ff.

¹⁹ Wilhelm Dilthey, Von deutscher Dichtung und Musik, Leipzig und Berlin 1933.78.

²⁰ Wilhelm Dilthey Gesammelte Schriften. Leipzig und Berlin 1921 ff. 8. Bd. 79.

*τα μαζεμένα λουλούδια. Γρήγορα εξαφανίζονται.
Τριαντάφυλλο, κόβω την ομορφιά σου,
κρίνε, ήδη προς τα εκεί προχωράς²¹.*

Ό,τι εκφράζεται εδώ ίσως μελαγχολικά και με παιχνιδιώδη τρόπο, ισχύει για το ωραίο στη ζωή. «Γρήγορα εξαφανίζεται». Ή για να ξαναπάμε στον Rilke:

Έτσι ζούμε και πάντα αναχωρούμε²².

Ζωή είναι διαρκής αναχώρηση, επειδή δεν έχουμε σταθεροποιηθεί σ' αυτή, δεν μπορούμε να την έχουμε για πάντα. Εδώ βρίσκεται ο άνθρωπος συγκλονισμένος μπροστά στη ροή του χρόνου. Βλέπει τη ζωή του να χάνεται χωρίς επιστροφή και αναρωτιέται: Είμαι πράγματι τόσο αβοήθητος, παραδομένος σ' αυτή την εξαφάνιση, ή υπάρχει ένα κράτημα μέσα στον εξαφανιζόμενο χρόνο; Αυτή είναι η μοιραία ερώτηση του ανθρώπου.

Δύο ενδεχόμενες απαντήσεις ταιριάζουν εδώ. Η μία είναι εκείνη, η οποία απορρίπτει τη σκέψη της παροδικότητας ως αδικαιολόγητη: Πρέπει να κρατηθούμε σ' εκείνο, που μας είναι δοσμένο και πραγματικότητα είναι μόνον αυτό. Αυτό είναι η παρούσα στιγμή. Αυτή πρέπει να συλλάβουμε. Ό,τι αργότερα μπορεί να συμβεί, δεν πρέπει να μας ανησυχεί. Γιατί αυτό είναι μόνο μια βασανιστική παράσταση, μπροστά στην οποία τρομάζουμε. *Quid sit futurum cras, fuge quaerere.*

Εδώ συνιστάται ως στάση μιας λογικής συμπεριφοράς να κρατηθούμε στη στιγμή, να αποφύγουμε σκέψεις για το μέλλον. Αλλά το ερώτημα είναι κατά πόσο με τον τρόπο αυτό υπερνικούνται πραγματικά οι δυσκολίες, μήπως δηλ. πρόκειται για μια φυγή στην ψευδαίσθηση, που εγκαταλείπει τον άνθρωπο περισσότερο αβοήθητο, όταν [13/14] τον βρίσκουν οι δύσκολες στιγμές της ζωής του. Και έτσι επαναλαμβάνεται η ερώτηση για τη δυνατότητα ενός «κράτηματος» απέναντι στον εξαφανιζόμενο χρόνο.

Σ' αυτό το σημείο γεννιέται η έννοια, που αποδίδει την αντίθεση στον εξαφανιζόμενο χρόνο, δηλ. εκείνη της αιωνιότητας. Με βαθιά περίσκεψη επανέρχεται πάντα ο άνθρωπος στην ένταση χρόνου και αιωνιότητας. Αλλά τι σημαίνει εδώ αιωνιότητα; Ένα πλήθος ερωτημάτων γεννιούνται. Επίσης δεν είναι εύκολο να κατανοηθεί η χριστιανική απάντηση, ότι δηλ. πέρα από το χρόνο, που τελειώνει με το θάνατο, αρχίζει η αιωνιότητα, ότι δηλ. ο δρόμος προς την αιωνιότητα απαιτεί την άρνηση της χρονικής ζωής. Κι αν ακόμα παραβλέψουμε τις διάφορες συζητήσεις για το ερώτημα αυτό σε θεολογικό επίπεδο, η φιλοσοφική ερώτηση και πάλι προς τα εκεί θα στραφεί, δηλ. η υπέρβαση της χρονικότητας μόνο μέσα από το χρόνο μπορεί να επιτευχθεί. Και έτσι επαναλαμβάνεται το ερώτημα: πώς είναι δυνατόν να βρούμε μέσα στον ίδιο το χρόνο ένα «κράτημα» μπροστά στο άσκοπο εξαφάνισμα;

Με τον τρόπο αυτό η ερώτηση ανατρέχει στη σύνθεση της ανθρώπινης χρονικότητας. Διότι όσο και αν το εξαφάνισμα είναι μια σκληρή και πιεστική πραγματικότητα, δεν είναι, παρ' όλα αυτά, το μοναδικό γνώρισμα του χρονικού συμβάντος. Υπάρχει και μια θετική διάσταση του Γίνεσθαι, μια αυτοεξέλιξη προς μεγαλύτερη πληρότητα, μια ωρίμανση, υπάρχουν, γενικά, συμβάντα που νοσηματοδοτούν τη ζωή και κατά τον Dilthey θεμελιώνουν και την ενότητά της. Υπάρχει επίσης η προαγωγή του Νέου. Γίνεσθαι και παροδικότητα παρατηρήθηκαν στην αρχέγονη μυθική σκέψη ως μια ενότητα, ο θάνατος ως "πρώτος όρος της ζωής" (Bachofen)²³, η καταστροφή ως προϋπόθεση της δημιουργίας (Nietzsche)²⁴.

Αλλά πέραν αυτού γεννιέται το ερώτημα, εάν γενικά είναι επαρκής η παράσταση του χρόνου σαν μια (αργότερα ή γρηγορότερα) ρέουσα συνέχεια. Επίσης δεν πρέπει να αποκλείσουμε και

²¹ Johann Wolfgang Goethe, Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche. Hg v. E. Beutler, Zürich 1950 ff, 6 Bd. 411 f.

²² Rilke, Gesammelte Werke, 3 Bd. 296.

²³ Johann Jakob - Bachofen, Urreligion und antike Symbole, hg. v. C. A. Bernoulli, Leipzig 1926, 1 Bd. 250, 258.

²⁴ Friedrich Nietzsche, Werke. Groß- und Kleinoktavausgabe. 6. Bd. 310, 15. Bd. 117.

μια απλή έννοια "του" χρόνου, γιατί υπάρχει ο φόβος να οδηγηθούμε ευθύς εξ αρχής σε μια στενή, μονόπλευρη ερμηνεία. Πρέπει πολύ περισσότερο να ανατρέξουμε στο πολύπλευρο πλέγμα, το οποίο αποδώσαμε με τον όρο της χρονικότητας. Πρέπει να ακολουθήσουμε τις διαφορετικές διαστρωματώσεις αυτού του πλέγματος, να αντιπαραβάλουμε τις διαφορετικές απόψεις περί χρόνου, να πάρουμε τις διάφορες θέσεις που εκφράστηκαν από τους αντιπροσώπους της Φιλοσοφίας και των γειτονικών επιστημών και να επιχειρήσουμε να τις συνοψίσουμε βηματιστά και με σωστό τρόπο. Πρέπει να επιχειρήσουμε να επισκοπήσουμε σταδιακά αυτή την καθόλα πολυμελή αλληλουχία και έτσι να προχωρήσουμε στο αποφασιστικό ερώτημα για το πέρασμα του χρόνου, ή -εάν θέλουμε να διατυπώσουμε ξανά την ερώτηση προσηκτικότερα- να προχωρήσουμε στη σωστή σχέση με το χρόνο.

Επ' αυτού πρέπει να εκθέσουμε εδώ μερικές σκέψεις. Παράλληλα θα επιχειρήσουμε να διανύσουμε τα πρώτα απλούστερα βήματα, όσο το δυνατόν γρηγορότερα, ώστε να κερδίσουμε χρόνο για τις μετέπειτα πολύπλοκες ερωτήσεις. [14/15]

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η ΣΩΣΤΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1. ΤΟ «ΝΑ - ΕΧΕΙΣ - ΧΡΟΝΟ»

Πρέπει, λοιπόν, να επιχειρήσουμε να αντιπαραβάλουμε τις διαφορετικές απόψεις περί χρόνου και δεν πρέπει να αποφύγουμε να αρχίσουμε από τα απλά και αυτονόητα πράγματα, αν θέλουμε να ελπίζουμε ότι θα δούμε πληρέστερα το όλο πλέγμα του χρόνου.

Αρχικά ο χρόνος φαίνεται σαν ένα υλικό, το οποίο μπορεί να διαθέτει ο άνθρωπος με συγκεκριμένο τρόπο, το οποίο πρέπει να μοιράζει σωστά και να το χρησιμοποιεί με τον πιο σωστό τρόπο. Συγγέει κανείς το χρόνο με τις ώρες, κατά τον ίδιο τρόπο που συγγέει βάρος και σημασία ορισμένων εμπορευμάτων. Ο χρόνος είναι χρήμα, ταιριάζει σ' αυτό το σημείο, και, κατά κάποιο τρόπο, είναι σωστή αυτή η άποψη. Αν θέλει ο άνθρωπος να ρυθμίσει τη ζωή του λογικά, τότε πρέπει να μάθει να μοιράζει το χρόνο του, να τον διαχειρίζεται (όπως το κεφάλαιο). Από την εμπειρία μας με τα παιδιά διαπιστώνουμε πόσο δύσκολο είναι αυτό ακριβώς για το νέο άνθρωπο και κάποτε για μερικούς παραμένει μέχρι και στην προχωρημένη ηλικία ακατόρθωτο:

Χρησιμοποίησε το χρόνο, φεύγει τόσο γρήγορα!

Ωστόσο η τάξη Σάς μαθαίνει να κερδίζετε χρόνο¹

Έτσι λέγεται από το στόμα του Μεφιστοφελή στη σκηνή του μαθητή στον "Φάουστ". Κι όμως είναι δύσκολο να ²θεωρήσουμε το λόγο αυτό ως γνώμη του ποιητή· διότι ο Μεφιστοφελής είναι εκείνος που το αναφέρει στο ρόλο του μαέστρου του σχολείου, παρωδία πεζής ωφελμιστικής άποψης και αμέσως ξανά εγκαταλείπει το ρόλο αυτό, επειδή επέρχεται ο κορεσμός «του ξηρού τόνου».

Επίσης λέγεται ότι ο άνθρωπος «έχα χρόνο» ή «δεν έχει χρόνο». Τι σημαίνει αυτή η φράση; Με ποιο τρόπο είναι ο χρόνος κάτι, το οποίο μπορεί ο άνθρωπος να [15/16] "έχει", δηλ. μπορεί να του ανήκει και, αυτό που του ανήκει, να το διαθέτει; Ότι ο άνθρωπος έχει χρόνο σημαίνει αρχικά ότι σε μια ορισμένη χρονική στιγμή έχει χρόνο, ότι δηλ. σ' αυτή τη χρονική στιγμή είναι ελεύθερος να πράξει οτιδήποτε, ότι κατόπιν είναι στη διάθεσή μας. Έτσι μπορεί να πει π.χ.: αύριο πριν από το μεσημέρι έχω δυστυχώς συνεννοηθεί για κάπου αλλού, αλλά αύριο το απόγευμα θα έχω χρόνο. Έχω χρόνο σημαίνει εδώ λοιπόν: είμαι ελεύθερος για κάτι. Εδώ έρχεται στη μνήμη μας η βαθυστόχαστη φιλοσοφική σκέψη, ότι ανθρώπινη ελευθερία μόνο σε σχέση με τη χρονικότητα είναι δυνατή³. Παρ' όλα αυτά αναβάλλουμε αυτή τη βαθυστόχαστη προβληματική και ερωτούμε αρχικά, ποιο είναι το αυθεντικό νόημα της δήλωσης, ότι ο άνθρωπος έχει χρόνο; Η ερώτηση εάν ο άνθρωπος έχει χρόνο σε ένα ορισμένο χρονικό σημείο, δεν τίθεται ανεξάρτητα, αλλά σε σχέση με τις υπόλοιπες υποχρεώσεις του, για τις οποίες πρέπει να έχει χρόνο (για να το αποδώσουμε μοντέρνα, σε σχέση με τα ραντεβού, που έχει σημειώσει στο ημερολόγιό του). Και έτσι τίθεται το ερώτημα για τη σωστή κατανομή του χρόνου. Σημασία έχει να ζυγίζει ο άνθρωπος όλα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να έχει τον απαραίτητο χρόνο για τα θέματα που ανακύπτουν.

Θα ήταν αρχικά εδώ ίσως χρήσιμες ορισμένες λογικές σκέψεις: Ο άνθρωπος πρέπει να μάθει να κατανέμει το χρόνο του σωστά, δεν επιτρέπεται να χάνει το χρόνο του άσκοπα στην

¹ Johann Wolfgang Goethe. Gedenkausgabe. 5 Bd. 200.

² Συγκρ. Friedrich Kümmel, Über den Begriff der Zeit. Forschungen zur Pädagogik und Anthropologie, 6. Bd. Tübingen 1962. 122 ff.

³ Συγκρ. E. Müller, a. a. O. 31 ff.

απραξία. Αλλά πρέπει επίσης να μάθει, κάτω από την πίεση των διαφόρων απαιτήσεων, να διακρίνει μεταξύ σπουδαίων και μη σπουδαίων, να παραγκωνίζει το μη σπουδαίο και να κρατάει χρόνο για το σπουδαίο κτλ. Η ίδια η ξεκούραση φαίνεται, σύμφωνα με τον υπολογισμό αυτό, σαν κάτι που πρέπει να σχετίζεται με τα οφέλη της όλης απόδοσης κατά την εργασία.

2. Η ΑΚΡΙΒΕΙΑ ΣΤΗΝ ΩΡΑ

Ένα άλλο μέσο, που εξυπηρετεί τη σωστή κατανομή του χρόνου, είναι η ακρίβεια στην ώρα. Επίσης με τον όρο ακρίβεια κατανοεί κανείς στη σημερινή "γλώσσα" (σε αντίθεση με την παλαιότερη σημασία, που διατηρείται ακόμα στη νότια Γερμανία, και σύμφωνα με την οποία η λέξη σημαίνει απόλυτη ακρίβεια στην εργασία), ότι ο άνθρωπος διατηρεί αυστηρά την προκαθορισμένη κατανομή του χρόνου και ιδιαίτερα κατά τη συμβίωσή του με τους άλλους ανθρώπους βρίσκεται με ακρίβεια στη διάθεσή τους στον καθορισμένο χρόνο. Η ακρίβεια στην ώρα είναι μία από τις σπουδαιότερες αρετές σε σχέση με τον αντικειμενικό, υπερατομικό χρόνο. Κατ' αυτό τον τρόπο η ακρίβεια στην ώρα είναι προπάντων αρετή της ανθρώπινης κοινωνικής ζωής. Στη ζωή κάθε ανθρώπου υπάρχει και μια λογική χρονική κατανομή, αλλά το να επιθυμεί κανείς καθαυτή την ακρίβεια στην ώρα θα είχε πολύ λίγη σημασία. Η απαίτηση της ακρίβειας στην ώρα γεννιέται πολύ περισσότερο πρώτη φορά μέσα στα πλαίσια της ανθρώπινης συμβίωσης, από σεβασμό στον άλλο, τον οποίο δεν επιτρέπεται να τον αφήσουμε να περιμένει σε μια (κλεισμένη) συνάντηση. Η ακρίβεια στην ώρα είναι αναγκαία προϋπόθεση για μια ανθρώπινη συμβίωση χωρίς προστριβές. [16/17] Αλλά εάν η ακρίβεια στην ώρα είναι σπουδαία αρετή, γεννιέται το ερώτημα εάν και κατά πόσο μπορεί κανείς να την απαιτεί σε κάθε ηλικία κατά τον ίδιο τρόπο. Το παιδί είναι πολύ λίγο σε θέση να κατανοήσει την ακρίβεια, γιατί δεν έχει ακόμα την απαραίτητη συνείδηση του αντικειμενικού χρόνου. Έρευνες π.χ. για την καθυστέρηση κατά την προσέλευση στο σχολείο μάς διαφωτίζουν αναφορικά με τις φάσεις της ζωής, στις οποίες εμφανίζεται, κατά κάποιο τρόπο, η σύγκρουση μεταξύ βιωματικού και αντικειμενικού χρόνου⁴. Από εκείνον που αφοσιώνεται εντελώς στη στιγμή, π.χ. απασχολείται με γεγονότα που τον συγκινούν εσωτερικά, δεν μπορεί να απαιτεί κανείς να σκέφτεται τα μελλοντικά του καθήκοντα. Αυτός έρχεται π.χ. πολύ αργά στο σχολείο ή στο φαγητό, όταν συμβαίνει στο δρόμο κάτι ασυνήθιστο⁵. Αλλά θα πρέπει να δείξει κανείς κατανόηση γι' αυτή την ανακρίβεια παίρνοντας υπόψη την παιδική συναισθηματική ζωή και δεν πρέπει να την υπερβάλλει. Μάλιστα είναι αναγκαία η ακρίβεια για να ενταχτεί κάποιος στη διακανονισμένη ανθρώπινη συμβίωση, αλλά η εμπειρία δείχνει ότι πολλές μορφές ανακρίβειας συνδέονται με συγκεκριμένες φάσεις της ζωής και με την πάροδο του χρόνου υποχωρούν μόνες τους.

Δεν πρέπει να υπερεκτιμήσουμε σε καμία περίπτωση την ακρίβεια στην ώρα. Παρ' όλο που, και σωστά, χαρακτηρίζεται ως «βασιλική ευγένεια», δεν είναι με κανέναν τρόπο μία από τις μεγαλύτερες αρετές, που κυριαρχούν στην ανθρώπινη ζωή, πολύ περισσότερο είναι μια μόνο σχετική αρετή, που στην ανοικοδόμηση της ζωής κατέχει μια απόλυτα καθορισμένη, μια υπηρετική θέση. Επίσης δεν έχει υπολογιστεί η βαρύτητα της αρετής της ακρίβειας του ενήλικου ανθρώπου στην ώρα και σε ποιες περιπτώσεις είναι σημαντικότερο να μην την παίρνουμε στα σοβαρά. Κάποιος μάλιστα είπε ευκαιριακά, ότι η ακρίβεια είναι η μοναδική αρετή που δεν πρέπει να μεγαλοποιείται, διότι δεν είναι δυνατόν να εφαρμόζεται κάτι περισσότερο από τον ακριβή χρόνο. Αλλά αυτό αγνοεί ότι η αγχώδης προσκόλληση σε ένα ορισμένο χρονικό σημείο συνεπάγεται πάλι την εσωτερική ανελευθερία, κατά την οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί πλέον να διακρίνει μεταξύ σπουδαίων και μη σπουδαίων πραγμάτων.

⁴ Συγκρ. E. Müller, a. a. O. 94 ff.

⁵ Richard Dehmel, Der Arbeitsmann; in : Dichtungen, Briefe, Dokumente. Hg. v. P. J. Schindler. Hamburg 1963. 34.

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται πάλι ως σχολαστικότητα η υπερεκτίμηση της ακρίβειας στην ώρα. Έτσι γίνεται λόγος για υπερακρίβεια, με την οποία ο άνθρωπος τηρεί προκαθορισμένες ημερομηνίες. Τότε η ζωή ολισθαίνει σε μια μηχανική πορεία. Γελούσε κανείς π.χ. με τον Kant, αφού σύμφωνα με τους προκαθορισμένους περιπάτους του ρύθμιζαν (όπως λέγεται) οι κάτοικοι του Königsberg τα ρολόγια τους. Χρειάζεται πολύ περισσότερο κάποια κυριαρχία απέναντι στις καταπιεστικές απαιτήσεις της ακρίβειας στην ώρα.

3. ΤΟ «ΝΑ - ΜΕΝΕΙΣ - ΠΙΣΩ» ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ

Όλες αυτές οι σκέψεις δεν πρέπει να αγνοηθούν. Στην πραγματικότητα σημασία έχει να βάζουμε μια μικρή τάξη στο χρόνο. Αλλά όλοι αυτοί οι συλλογισμοί παραμένουν, παρ' όλα αυτά, επιφανειακοί. Το πραγματικό πρόβλημα είναι βαθύτερο και [17/18] το ερώτημα επίσης είναι κατά πόσο ο χρόνος γενικά προσφέρεται για μια τέτοια, λογικά καθορισμένη, χρησιμοποίηση.

Όταν ο άνθρωπος επιδιώκει να κατανείμει το χρόνο του και να εκπληρώσει όλες τις υποχρεώσεις του, διαπιστώνει πολύ σύντομα, ότι έτσι φθάνει σε αδιέξοδα, διότι οι απαιτήσεις που προκύπτουν είναι τόσο πολλές, που δεν μπορεί κανονικά να τις ικανοποιήσει. Ο άνθρωπος -τουλάχιστον ο σύγχρονος άνθρωπος- δεν έχει πραγματικά ποτέ χρόνο. Αυτή είναι η μοίρα του. Έτσι, παραπονείται ήδη από αιώνες ο ποιητής Dehmel, επισημαίνοντας την ανάγκη του σύγχρονου εργάτη:

Μας λείπει μόνο μια λεπτομέρεια

Να ελευθερωθούμε τόσο, όσο τα πουλιά:

μόνο ο χρόνος⁵⁶,

αλλά ισχύει από τότε για όλους μας. Πάντα νέα προβλήματα, πάντα νέες υποχρεώσεις συμπαρασύρουν τον άνθρωπο. Δεν τα κατορθώνει. Παραμένει πάντα πίσω από τις αναφυόμενες απαιτήσεις. Και τότε επιχειρεί ακόμα πιο πολύ να τις αντιμετωπίσει με καλύτερη κατανομή ή με γρηγορότερη εργασία, όμως δεν το κατορθώνει. Παραμένει και πάλι πίσω, κάνει πάντα μια νέα αρχή για να επανορθώσει τις παραλείψεις και εμπλέκεται έτσι χωρίς ελπίδα στο εξουθενωτικό τρέξιμο με το χρόνο⁷. Η έλλειψη χρόνου φανερώνεται τότε σαν αντικείμενο μιας εποικοδομητικής, μιας ηθικοποιημένης θεώρησης και προφανώς διατρέχουμε τον κίνδυνο να διολισθήσουμε σ' αυτή. Αλλά το χειρότερο είναι ότι όλες αυτές οι νουθεσίες και οι καλές προθέσεις δε βοηθούν. Όσο πιο σωστές θέλουν να είναι όλες οι συμβουλές για μια λογική χρονική κατανομή, τόσο δεν έχουν ουσιαστικά συνέχεια. Η εμπλοκή βρίσκεται βαθύτερα. Η σχέση με το χρόνο οδηγείται σε τούτο το «δεν-έχω-καθόλου-χρόνο» σε πλήρη ακαταστασία και μόνο με προσεκτική προσέγγιση της ουσίας της ανθρώπινης χρονικότητας μπορεί να δημιουργηθεί ξανά, ή να αποκτηθεί για πρώτη φορά.

Η αναγκαιότητα καθολικής μεταστροφής προβάλλεται προ πάντων από τον Ballauf με μεγάλη ακρίβεια. «Ο χρόνος μεταφέρεται κατά τον υπολογισμό και το σχέδιασμα στη διάθεση της βούλησης ... [Αλλά] εκδικείται με την αύξηση της επιτάχυνσής του και τη μείωση της συναίνεσής του. Όλα παραδίδονται στη σπουδή ενός χρόνου που προτρέχει... Όσο πιο διαθέσιμος φαίνεται πως είναι ο χρόνος, τόσο πιο ανυπέβλητα αναγκάζει τους ανθρώπους να μπουν κάτω από το ζυγό του⁸. Για το λόγο αυτό απαιτείται μια εκ θεμελίων επανεξέταση της ουσίας του χρόνου: «Η εκπαίδευση πρέπει να αποδεσμευτεί από αυτή τη

⁵ Richard Dehmel, Der Arbeitsmann; in : Dichtungen, Briefe, Dokumente. Hg. v. P. J. Schindler. Hamburg 1963. 34.

⁶ Συγκρ. Otto Friedrich Bollnow, Das Nachholen des Versäumten, in: Mass und Vermessenheit des Menschen. Philosophische Aufsätze. Neue Folge, Göttingen 1962. 214 ff.

⁷ Ballauf, a. a. O. 153.

⁸ Ballauf, a. a. O.

«χρονο-αντίληψη» και να προχωρήσει σε ένα άνοιγμα στο χρόνο, να επανεξετάσει το χρόνο και τη «χρονοποίηση των πραγμάτων και των όντων»⁹.

Η καθοδήγηση του ανθρώπου στην εκπλήρωση αυτής της υποχρέωσης είναι αρχικά το πρόβλημα μιας αγωγής για ορθή σχέση με το χρόνο, όπου σίγουρα υποφώσκει το ερώτημα, κατά πόσο αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί με συνειδητή εκπαιδευτική διαδικασία και από την άλλη πλευρά, κατά πόσον εκείνη αναπέμπει σε μια ατέρμονη αυτοαγωγή του ανθρώπου. [18/19]

4. Η ΑΤΑΡΑΞΙΑ

Σε άλλη περίπτωση λέγεται επίσης, ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να μάθει «να αφήνει χρόνο» για τις υποθέσεις του. Πάλι ανακύπτει το ερώτημα, τι σημαίνει αυτό; Κατά πόσο ο χρόνος είναι κάτι, που μπορεί ο άνθρωπος "να το αφήνει"; Και για να θέσουμε το ερώτημα ακριβέστερα: τι θα πει εδώ "να αφήσει"; Ό,τι γενικά όταν λέμε: "να αφήσει κάτι ελεύθερο", "να το αφήσει σε άλλον" και τα όμοια; Συχνά χρησιμοποιείται η φράση επιτιμητικά: Ο άνθρωπος "αφήνει χρόνο" σημαίνει τότε, παραμελεί το χρόνο, "οκνει", ή "τεμπελιάζει", ή συνήθως ό,τι δηλώνουν διάφορες κατά το πλείστον λαϊκές εκφράσεις. Δεν καταβάλλει αρκετές προσπάθειες, αναβάλλει διαρκώς την έναρξη μιας κοπιαστικής εργασίας, αλλάζει κατεύθυνση εξαιτίας τυχαίων εμποδίων. Ενεργεί σαν να έχει στη διάθεσή του πολύ χρόνο. Εδώ έχουμε ένα τυπικό αστόχημα της ανθρώπινης σχέσης με το χρόνο: την υπόλογη αμέλεια του σωστού ρυθμού μιας εργασίας, όπως αυτή εκδηλώνεται με την ανθρώπινη νωθρότητα και φυγοπονία. Και επειδή ο άνθρωπος, όπως ήδη επισήμανε ο Kant, ρέπει από τη φύση του προς τη νωχέλεια, πρέπει να αγωνίζεται διαρκώς εναντίον αυτού του κινδύνου.

Αλλά υπάρχει και μια άλλη, μια αντίθετη μορφή αλλοίωσης του σωστού ρυθμού, η βιασύνη, γενικά η ανυπομονησία. Ο άνθρωπος βιάζεται και θέλει να τελειώσει το γρηγορότερο τις υποθέσεις του, παίρνει μέτρα γι' αυτές. Αυτό συμβαίνει κατεξοχή, όταν συμβεί από αμέλειά του να καθυστερήσει και θέλει στη συνέχεια να κερδίσει το χαμένο χρόνο. Αρχίζει να εργάζεται βιαστικά, φθάνει σε σημείο να "μην αναπνέει" και φθείρεται τελικά εξαιτίας της ελλιπούς φροντίδας του έργου, που έχει αρχίσει. Αυτή είναι η δεύτερη μορφή αμέλειας: ο άνθρωπος ωθείται με την ανυπομονησία του πέρα από το παρόν και δεν είναι για το λόγο αυτό ποτέ μέσα «στα πράγματα», δηλ. σ' αυτό που έχει να πραγματώσει στο παρόν.

Αυτή η δυνατότητα της διπλής αμέλειας αποδίδει γενικά την ανθρώπινη απαίτηση: τη σωστή συμπεριφορά μεταξύ βιασύνης και αμέλειας, τη διάθεση εκ μέρους του ανθρώπου του απαραίτητου χρόνου για τις αναφυόμενες ασχολίες, την αποφυγή του βιαστικού κυνηγητού ή της αμέλειας των απαιτήσεων.

Τούτο είναι παρόλα αυτά σχετικά απλό. Ο άνθρωπος μπορεί, ενεργώντας μόνος του, να καθορίζει το ρυθμό των ενεργειών του. Ουσιαστικά γίνεται δυσκολότερο το πρόβλημα εκεί, όπου παραδίδεται σε ένα γεγονός, το οποίο, ανεξάρτητα από τις επιθυμίες του και τους κόπους του, ακολουθεί το δικό του δρόμο, είτε π.χ. όταν ένας γεωργός ακολουθεί μια φυσική διαδικασία ανάπτυξης, την οποία δεν μπορεί ούτε να επιταχύνει ούτε να επιβραδύνει, είτε όταν ως μέλος, χωρίς δύναμη επίδρασης, εμπλακεί σε κάποιο ευρύτερο πολιτικό γεγονός, π.χ. σε έναν πόλεμο, τον οποίο ούτε θέλησε ούτε ζήτησε. Εδώ γίνεται βασανιστικά αξιοσημείωτη η παράδοση σε ένα γεγονός, στο οποίο δεν μπορεί να ασκήσει επίδραση ο άνθρωπος. Αλλά θα μπορούσαν επίσης να ήταν και πιο ευχάριστα γεγονότα, αυτά που πρόκειται να γίνουν στο μέλλον. Έτσι, αναφύεται η ευνόητη τάση να προτρέχει με τις σκέψεις στο χρόνο, η ανυπομονησία, η οποία δεν μπορεί να περιμένει την εξέλιξη. Και περιπλέκεται πάλι η σχέση

⁹ Συγκρ. Otto Friedrich Bollnow, Die pädagogische Atmosphäre. Untersuchungen über die gefühlsmässigen zwischenmenschlichen Voraussetzungen der Erziehung. Anthropologie und Erziehung, 12. Bd. Heidelberg 1968. 56 ff.

του ανθρώπου με το χρόνο. Δεν είναι πλέον σε θέση να εκπληρώσει κανονικά τις υποχρεώσεις της στιγμής. [19/20]

Επίσης εδώ θα πρέπει ο άνθρωπος να μάθει να διαθέτει χρόνο για το συμβάν, να μπορεί να περιμένει, χωρίς να βιάζεται διαρκώς. Αυτή είναι η μεγάλη αρετή, η υπομονή, η οποία διαφέρει από τη ρηχή αδιαφορία, είναι πολύ περισσότερο η ικανότητα, παραιτούμενος από την προσωπική του πορεία, να εναρμονίζει τη ζωή του σε εκείνο που εξελίσσεται, ακολουθώντας τη νομοτέλειά του¹⁰. Υπομονή είναι μια μεγάλη αρετή της σχέσης με το χρόνο. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εξαρτάται από την ταύτιση μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού χρόνου, όπου με την έννοια αντικειμενικός χρόνος δεν εννοούμε τις ώρες, αλλά τον αποκλειστικό χρόνο ενός συμβάντος ανεξαρτήτου από τον άνθρωπο, στο οποίο καθένας άνθρωπος έχει ενσωματωθεί, και από το οποίο εξαρτάται. Ή εάν πάρουμε την έννοια του χρόνου στο πνεύμα αυτού του αντικειμενικού χρόνου, μπορούμε να διατυπώσουμε το πρόβλημα ως εξής: Εξαρτάται από το πόσο ο άνθρωπος ζει αρμονικά με το χρόνο. Αρμονικά με το χρόνο θα πει τότε πάλι, ότι αυτός προσαρμόζει τον προσωπικό του ρυθμό σ' αυτόν, χωρίς να τρέχει βιαστικά προς τα εμπρός ή να παραμένει νοχελικά ξωπίσω του.

Έτσι ο άνθρωπος "αφήνει χρόνο". Αυτό σημαίνει τώρα ακριβέστερα: είναι έτοιμος για κάθε ενέργεια, χωρίς τσιγκουνιά και χωρίς σπατάλη, να καταναίμει τον ενδεδειγμένο χρόνο για την επιτέλεσή της. Αλλά αυτό σημαίνει ταυτόχρονα: μπορεί να διαθέτει τον αναγκαίο χρόνο για κάθε εξωτερικό γεγονός που τον αφορά. Αυτή η στάση δωρίζει στον άνθρωπο εσωτερική γαλήνη, αλλά και σιγουριά απέναντι στο χρόνο. Αυτή η δεξιότητα να αφήνεις χρόνο για τον εαυτό σου και για τον άλλο, μπορεί να χαρακτηριστεί ως χαλαρότητα, και η μυστική σημασία αυτής της λέξης μπορεί να οδηγήσει στον εξής συλλογισμό: όπου ο άνθρωπος διαθέτει τη θέλησή του, συνάπτει μέσω αυτής μια σχέση με το χρόνο. Ο Ballauf τονίζει με πολύ πειστικό τρόπο στη "Συστηματική Παιδαγωγική", που προαναφέραμε, αυτή την πλευρά. Αταραξία σημαίνει «να αφήνεις το χρόνο να υπάρχει μόνος του»¹¹, να τον «αφήνεις να διατρίβει»¹², να τον «αφήσεις να διαφεντεύει»¹³, για κάθε μια ασχολία να «αφήνεις την ανάλογη διάρκεια χρόνου»¹⁴. Έτσι, η αγωγή για σωστή σχέση με το χρόνο πετυχαίνει τον πρώτο βαθύτερο ορισμό της. [20/21]

¹⁰ Ballauf, a. a. O. 150.

¹¹ A. a. O. 157.

¹² A. a. O. 156.

¹³ A. a. O. 160.

¹⁴ Friedrich Schiller. Resignation. Sämtliche Werke (Säkular-Ausgabe). Hg. E. v.d. Hellen, Stuttgart und Berlin 1905 ff. I. Bd. 199.

Κεφάλαιο Δεύτερο:

Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1.0 ΧΡΟΝΟΣ ΓΙΑ ΚΑΤΙ

Και τώρα μια δεύτερη συλλογιστική, η οποία μας επιτρέπει να εμβαθύνουμε στα μέχρι τώρα αποτελέσματα: Ο χρόνος δεν είναι μόνο ένα σταθερό ρεύμα, ακόμα και εάν κανείς παρατηρήσει ότι ρέει κάθε φορά γρηγορότερα ή αργότερα ανάλογα με τις περιστάσεις, αλλά έχει ο ίδιος τη δική του εσωτερική διάρθρωση και μάλιστα εκείνη, η οποία δε δόθηκε από τον άνθρωπο στο χρόνο, αλλά ανεξάρτητα από όλες τις ανθρώπινες επιθυμίες ή ροπές, είναι η ίδια ενσωματωμένη στο χρόνο και αντιπαρατίθεται με μια δική της απαίτηση στον άνθρωπο.

Για να προσδιορίσουμε ακριβέστερα ακόμα μια φορά την προβληματική : Δεν τίθεται εδώ το ερώτημα για τη διάρθρωση των χρονικών σχέσεων, που δομούνται για τον άνθρωπο από σημεία του Τώρα, δηλ. για τις κατηγορίες του σήμερα, του αύριο και του χθες, του μεθαύριο και του προχθές, για το άμεσο και για το μακρινό μέλλον, για το πριν από λίγο και το μόλις πριν, δηλ. σύμφωνα με τις προηγούμενες θέσεις μας: Το ερώτημα εδώ δεν είναι η διάρθρωση της χρονικότητας. Σ' αυτό όμως θα πρέπει να επανέλθουμε σε λίγο πολύ διεξοδικά. Αλλά εδώ ρωτάμε αρχικά για τη διάρθρωση της ίδιας της χρονικής πορείας, δηλ. σύμφωνα με την ορολογία μας, για τη διάρθρωση του χρόνου.

Ήδη η κανονική εναλλαγή ημέρας και νύχτας συντελεί, ώστε ο χρόνος κάθε ημέρας να θέτει τις δικές του απαιτήσεις και έτσι κάθε χρόνος είναι πάντα χρόνος για κάτι. Η αγωγή του νεογέννητου παιδιού αρχίζει με την παρεμβολή αυτή στον περιοδικά αρθρούμενο χρόνο. Αυτό μαθαίνει με τη συνήθεια, τότε είναι χρόνος για ύπνο και τότε για ξύπνημα, για φαγητό κτλ. Η πρόταση του Rousseau να ξυπνάει το παιδί ακανόνιστα, όποτε θέλει, για να μην μπορούν να διαμορφωθούν σταθερές συνήθειες, είναι αρχικά μια παραδοξότητα. Και έτσι η αλλαγή ημέρας και νύχτας καθορίζει αποφασιστικά και τη ζωή του ενήλικου ανθρώπου κατά τρόπο αποφασιστικό και ανυπέρβλητο. Όλες οι δυνατότητες της σύγχρονης τεχνικής «να κάνουμε» με έντεχνο φωτισμό τη «νύχτα ημέρα», πετυχαίνουν μόνον κάποια σχετική μετατόπιση, αλλά όχι και τη διακοπή αυτού του ρυθμού. Πρώτη φορά στις ακραίες συνθήκες του διαστημόπλοιου επιτεύχθηκε μια σχετική διακοπή. Αλλά και αυτές περιορίζο- [21/22] νται από τα όρια της ανθρώπινης ανάγκης για ύπνο, και προκύπτουν νέα προβλήματα που δεν έχουν ακόμα εξεταστεί για τα καλά.

Λιγότερο εμφαντικά, αλλά όμως όχι δυσδιάκριτα, παρατηρείται αυτό στην αλλαγή των εποχών του έτους. Εδώ είναι βέβαια μεγαλύτερα τα ενδεχόμενα αποκοπής από ρυθμούς που ορίζει η φύση. Ενώ η αγροτική ζωή παραμένει ολοκληρωτικά ενσωματωμένη στις δραστηριότητες της σποράς και της συγκομιδής κτλ., που καθορίζονται από τις εποχές, η ζωή της σύγχρονης μεγαλούπολης έχει πιο πολύ -αλλά ωστόσο όχι και εντελώς- αποκοπεί από αυτές. Καλοκαιρινοί καύσωνες και χειμερινά χιόνια εμφανίζονται σχεδόν μόνον ως αναστατώσεις της ομαλής πορείας της εργασίας. Ασφαλώς, οι αυθαίρετα επιλεγμένες σε ορισμένα όρια μεγάλες διακοπές (Urlaub) εγχαράσσουν επίσης μια ισχυρή τομή στην πορεία του χρόνου. Παρ' όλα αυτά θα πρέπει να διερωτηθούμε, εάν η ρυθμική διάρθρωση της πορείας του χρόνου δεν επιτελεί ωστόσο μια ουσιαστική λειτουργία στη διαφύλαξη της υγείας της ανθρώπινης ζωής, και εάν έτσι δεν παραμένει σημαντική η συνειδητοποίηση των βιωμάτων των εποχών, οπότε η συχνότητα των κεφαλαίων των αναγνωστικών, που ασχολούνται με αυτές, δεν είναι τίποτα άλλο πλέον από ένδειξη μιας ιστορικοκοινωνικής οπισθοδρόμησης.

Γι' αυτό προβάλλει στο σύγχρονο κόσμο της εργασίας όλο και πιο έντονα η χρονική διάρθρωση, που δημιουργήθηκε από τους ανθρώπους και προσδιορίζεται από την επαγγελματική και κοινωνική συμβίωση: Είναι χρόνος να πηγαίνεις στη δουλειά, και σε

συλλογικό έργο να κάνεις πρώτα αυτό και ύστερα εκείνο. Παντού εντάσσεται ο άνθρωπος σε μια εκτεταμένη ροή και από εκεί συνάγεται, για ποιο πράγμα κάθε φορά υπάρχει χρόνος. Μόνο στα πλαίσια αυτά αποταμιεύεται και ο χρόνος, τον οποίο μπορεί ο άνθρωπος, περισσότερο ή λιγότερο, να διαθέτει ελεύθερα. Χρόνος εργασίας, φαγητού, ελεύθερος χρόνος, χρόνος ύπνου κτλ. αποδίδουν στη ζωή του παιδιού, καθώς επίσης και του ενήλικου ανθρώπου, τα πιο μεγάλα περιγράμματα αυτής της διάρθρωσης του χρόνου.

Κάθε χρόνος είναι, με κάποιο προορισμένο τρόπο, χρόνος για κάτι. Και για τον άνθρωπο προκύπτει το θέμα της σωστής προσαρμογής στο ρυθμό αυτό. Η διάταξη της ζωής του είναι ουσιαστικά η διάταξη της χρονικής του πορείας. Λέγεται επίσης συχνά, ότι είναι χρόνος να κάνουμε κάτι, ή συχνότερα, χωρίς κάποιο λεπτομερέστερο συμπλήρωμα, απλά ότι είναι χρόνος, ή απόλυτα, ο πιο κατάλληλος χρόνος, εάν αυτό για το οποίο επιβάλλεται να είναι χρόνος, συνάγεται καθαρά από την κατάσταση. Χρόνος, με αυτή τη χαρακτηριστική σημασία, σημαίνει τότε: χρόνος να αρχίσω κάτι, δηλ. να διακόψω τη μέχρι τώρα ασχολία μου -ή την απραξία μου- και να αρχίσω με το νέο. «Βοήθησε, ώστε να το κάνω αυτό σύντομα μέσα στο χρόνο, γιατί το οφείλω», ειδοποιεί σχετικά το ευαγγελικό εκκλησιαστικό τραγούδι.

Σ' αυτό το «είναι χρόνος» εμπεριέχεται, λοιπόν, κατά το πλείστον μια κάποια προειδοποίηση, εάν ο άνθρωπος δεν μπορεί να βάλει τα δυνατά του και προτιμάει να χρονοτριβεί στη μέχρι τώρα κατάστασή του, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ένα δυσάρεστο θέμα, το οποίο μετά χαράς θα ήθελε να το αναβάλει για λίγο ακόμα, όταν π.χ. είναι για το παιδί η ώρα να πάει στο κρεβάτι, τη στιγμή που θα ήθελε να παρά- [22/23] μείνει περισσότερο χρόνο. Η προειδοποίηση, λοιπόν, «είναι χρόνος» σημαίνει γενικά, ότι ο χρόνος πιέζει και υπάρχει κίνδυνος να παραμελήσει ο άνθρωπος το κατάλληλο χρονικό σημείο για την ανάλογη ενέργεια. Αυτή μας θυμίζει τον διαρκώς εξαφανιζόμενο χρόνο. Για πολλά μπορεί γενικά να συμβεί να είναι πολύ αργά. Ο άνθρωπος βρίσκεται έτσι κάτω από την υπάρχουσα πίεση του χρόνου. Και ως έσχατο υπάρχει πίσω από όλα αυτά η απειλή του θανάτου, η οποία προειδοποιεί τον άνθρωπο να βάλει τάξη στη ζωή του, προτού να είναι πολύ αργά γι' αυτό.

2. ΤΟ ΣΩΣΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΣΗΜΕΙΟ ΚΑΙ Ο ΚΙΝΔΥΝΟΣ ΤΗΣ ΑΠΩΛΕΙΑΣ ΤΟΥ

Εδώ πρέπει επιπλέον να προστεθούν δύο μικρές επισημάνσεις, οι οποίες καθαυτές θα απαιτούσαν μια διεξοδική αντιμετώπιση, αλλά εδώ θα διευκρινιστούν μόνο πολύ σύντομα:

1. Το «σωστό χρονικό σημείο», για το οποίο μιλήσαμε ευκαιριακά, δεν είναι ανάγκη να βρίσκεται σε ένα προορισμένο ωρολόγιο πρόγραμμα, ή γενικά σε κάποιο κανονισμό εργασίας· μπορεί να διαμορφωθεί πρώτη φορά σταδιακά κατά τη διάρκεια μακράς εξέλιξης και κατά κάποιο τρόπο να ωριμάσει. Οι Έλληνες μιλούν για τον καιρό (Kairos), για τη σωστή στιγμή (Augenblick), που πρέπει να εντοπίσεις και να ενεργήσεις. Αυτό πάλι σε διάφορα επίπεδα, από τις απλές «ευνοϊκές ευκαιρίες» της καθημερινής ζωής μέχρι τους μεγάλους ιστορικούς σταθμούς.

Το να μπορείς υπομονετικά να περιμένεις τη σωστή στιγμή, ώστε στη συνέχεια, να την αρπάξεις με αποφασιστικότητα και να τη χρησιμοποιήσεις, είναι ένα μεγάλο κατόρθωμα, για να μην πούμε : μια υψηλή τέχνη στη σχέση με το χρόνο.

2. Υπάρχει όμως και η δυνατότητα να χάσουμε τη σωστή στιγμή και αυτό μπορεί να συμβεί πάλι σε διαφορετικά επίπεδα: από τις ευνοϊκές ευκαιρίες της καθημερινής ζωής - π.χ. μιας αγοράς ενός αρχαίου αγγείου, για την απόκτηση του οποίου θα ήθελε κανείς να σκεφτεί ακόμα και μια ολόκληρη ημέρα και την επόμενη ημέρα, όταν έχει αποφασίσει, έχει πλέον πουληθεί - μέχρι τις μεγάλες ευκαιρίες, που σημαδεύουν τη ζωή μας - π.χ. ένας αποφασιστικός λόγος, θα μπορούσε να δώσει στη ζωή μας μια άλλη κατεύθυνση-, οι οποίες εάν διαφύγουν μια φορά, στη συνέχεια δεν επαναλαμβάνονται. Στο θάνατο ενός δικού μας ανθρώπου συνειδητοποιούμε, συχνά με τρομακτικό τρόπο, για ποιο πράγμα θα οφείλαμε να

είχαμε μιλήσει μαζί του, για τις ίδιες τις μικρές παρεξηγήσεις, για τις οποίες τώρα πια είναι πολύ αργά. «Ό,τι κάποιος απολακτίζει από τη στιγμή, δεν το επιστρέφει καμιά αιωνιότητα»¹⁵.

Αυτό επίσης ρίχνει ένα νέο φως στη χρονική δομή της ανθρώπινης ζωής, η οποία πάλι εκφράζεται με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Ενώ σε μια περιοχή δεν απομένει τίποτα άλλο παρά η άρνηση να παραπονεθούμε και στην κατάλληλη ώρα και δεδομένης της ευκαιρίας να εξιλεωθούμε, υπάρχει σε άλλες περιοχές, όπως σ' εκείνη της καθημερινής εργασίας, η δυνατότητα και μαζί η υποχρέωση επανάκτησης εκείνου, που κάποιος παραμέλησε. Και επειδή κάθε μέρα θέτει νέες υποχρεώσεις, απειλεί ο κίνδυνος, μέχρι που χάνει εντελώς ο άνθρωπος την άμεση σχέση με το παρόν, διότι [23/24] καταναλώνει όλη τη ζωή του στην επανάκτηση του παραμελημένου, στο αιώνιο τρέξιμο πίσω από τις ανεκπλήρωτες υποχρεώσεις.

3. Η ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΔΟΜΩΝ

Αλλά θα πρέπει να παρέμβουμε ακόμα μια φορά. Εάν προσδιορίσουμε, ότι στη ζωή υπάρχει κάθε φορά χρόνος για κάτι, θα ήταν τότε το πρόβλημα πολύ απλό, θα είχε κανείς την εξής παράσταση, ότι υπάρχει βασικά ένας χρόνος ομοιόμορφος, ο οποίος μπορεί στη συνέχεια να χρησιμοποιηθεί για διαφορετικούς σκοπούς, σύμφωνα με τη θέλησή μας, ότι δηλ. ο χρόνος είναι γενικά μια άδεια φόρμα, που θα ήταν δυνατόν να πληρωθεί με περιεχόμενα κατά βούληση έτσι, ώστε θα μπορούσε κανείς να υπολογίζει τον απαιτούμενο για κάποιο θέμα χρόνο, αντί του απαιτούμενου για κάτι άλλο, ότι δηλ. θα μπορούσε να χρησιμοποιεί το χρόνο του, όπως θέλει, για παιχνίδι ή για εργασία. Αυτό μάλιστα ισχύει για τον αντικειμενικό χρόνο των ωρών· οι ώρες μπορούν να πληρωθούν, σύμφωνα με τη θέλησή μας, με δραστηριότητες, αλλά αυτό δεν ισχύει για το χρόνο του πραγματικού βιώματος. Αυτός αλλάζει πολύ περισσότερο σύμφωνα με την ουσία του, κάθε φορά ανάλογα με το σκοπό, που εκπληρώνει. Αυτός είναι, για να το εξηγήσουμε αρχικά με αδρή διαφορά, διαφορετικός για την εργασία και διαφορετικός για τησχόλη.

Αυτό δεν ισχύει μόνο, σύμφωνα με τις προηγούμενες θέσεις μας, επειδή ο χρόνος κυλάει γρηγορότερα ή αργότερα, αλλά τώρα σημαίνει, πέραν αυτού, ότι ο άνθρωπος πρέπει να πάρει θέση σ' αυτόν το διαφορετικό τρόπο πορείας. Σημαίνει δηλ. μια επιταγή, που τίθεται στον άνθρωπο αναφορικά με τη σχέση του με το χρόνο. Αφού είπαμε στα προηγούμενα, ότι ο άνθρωπος πρέπει να ζει αρμονικά με το χρόνο, τότε αυτό σημαίνει ότι πρέπει να επιλέγει τον εκάστοτε αναγκαίο ρυθμό, δηλ. πρέπει να παίρνει θέση μέσα στο εκάστοτε διαφορετικό ρυθμό. Έτσι ο Proust λέγει ήδη: «Ειδικά κάτω από μια καθαρά ποσοτική άποψη δεν είναι όλες οι ημέρες της ζωής μας ίδιες. Λιγότερο νευρικές φύσεις, όπως η δική μου, προσφέρονται για την αντιμετώπισή τους όπως τα αυτοκίνητα για διαφορετικές ταχύτητες. Υπάρχουν δύσκολες και κοπιώδεις ημέρες στις οποίες σκαρφαλώνει ο άνθρωπος απελπιστικά αργά, και άλλες κατηφορικές, τις οποίες κατηφορίζει σφυρίζοντας ένα τραγούδι στα χείλη»¹⁶.

Αλλά δεν υπάρχει μόνο η «καθαρά ποσοτική άποψη». Επίσης ο τρόπος της χρονικότητας αλλάζει, και κάθε φορά σύμφωνα με τον ιδιαίτερό του χαρακτήρα, έχει κάθε ορισμένο βίωμα (και θα προσθέσουμε αμέσως σ' αυτό : κάθε ορισμένη δράση) το δικό του, τον ειδικό τύπο χρονικής ροής. Νέος όντας ο Rilke είπε μια φορά : «Κάθε βίωμα έχει έναν ιδιαίτερο ρυθμό, με τον οποίο πρέπει να βιωθεί, αν θέλει να είναι νέο, βαθύ και παραγωγικό, και σοφία είναι να βρίσκεις σε κάθε ειδική περίπτωση αυτό το ρυθμό»¹⁷. Ο Binswanger ανατρέχει σ' αυτή την

¹⁵ Marcel Proust, *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit*. 1 Bd. In *Swanns Welt*. Γερμανικά από E. Rechel-Mertens Frankfurt/Main 1953. 576, με χρησιμοποίηση της προηγούμενης μετάφρασης από τον R. Schottlaender. Berlin 1925/26, 2. Bd. 294.

¹⁶ Rainer Maria Rilke. *Briefe und Tagebücher aus der Frühzeit*. 1899-1902 Leipzig 1931. 161.

¹⁷ Ludwig Binswanger. *Über Ideenflucht*. Zürich 1933. 154. Συγκρ. και Otto Friedrich Bollnow. *Das Wesen der Stimmungen* 4. Aufl. Frankfurt/Main 1968. 165 ff.

αντίληψη, καθώς συνεχίζει: «Υστερα από αυτό βλέπουμε, ότι ο εσωτερικός χρόνος του σοφού, ή, όπως επίσης μπορούμε να πούμε, του νοήμονα ανθρώπου, διαμορφώνεται ("διαρθρώνεται") κάθε φορά σύμφωνα με τη σημασία, που ενοικεί στο βίωμα του. Η χαρά για [24/25] κάτι έχει τότε ένα διαφορετικό εσωτερικό, βιωματικό ρυθμό από ό,τι ο πόνος για κάτι, η απαγόρευση για κάτι, ή η παραίτηση από κάτι, εντελώς διαφορετικό από την πλήρωση από κάτι, ή η συναίνεση αναφορικά με κάτι κτλ. και σε καθένα υπάρχουν πάλι οι πιο μεγάλες διαφορές, κάθε φορά σύμφωνα με το είδος του "Κάτι"»¹⁸.

Δεν είναι λοιπόν μόνο, για να το επαναλάβουμε ακόμα μια φορά, ότι βιώνονται τα διαφορετικά είδη των βιωμάτων με διαφορετικό ρυθμό, αλλά ότι όλα γενικά, για να βιωθούν σωστά, απαιτούν τον κατάλληλο ρυθμό τους, τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να πετύχει ή και να παραβλέψει, και πρόκειται στη συνέχεια όχι μόνο για "ρυθμό", αλλά για τύπο της χρονικότητας καθολοκληρία. Η χαρά, για να παραμείνουμε αρχικά στο παράδειγμα αυτό, εμβιώνεται εντελώς διαφορετικά στο παρόν εκείνου που χαίρεται. Ο πόνος απεναντίας κατευθύνεται πίσω στο περασμένο, στη δυστυχία, που δεν μπορεί να επαναφέρει το καλό, η συναίνεση για ένα σχέδιο πάλι στρέφεται στο μέλλον, ως το χώρο της πραγματοποίησης κτλ.

Θα επιχειρήσουμε να το διευκρινίσουμε με μερικά απλά παραδείγματα. Στην εργασία (την οποία ήδη αναφέραμε) σημασία έχει να χρησιμοποιείς σωστά το χρόνο, να μη χάνεις από τα μάτια σου το τελικό σημείο της εκτελούμενης εργασίας και συνειδητά να οδηγείσαι σ' αυτό. Κάθε στιγμή είναι ένα μέλος μιας κίνησης, που κατευθύνεται προς τα εμπρός. Είναι ένας τελεολογικά αρθρούμενος χρόνος. Ο άνθρωπος αισθάνεται απορροφημένος από αυτές τις ευθύγραμμες κατευθύνσεις. Αλλά ταυτόχρονα είναι ένας ενεργητικός χρόνος. Από αυτό προσδιορίζονται ταυτόχρονα οι παρεκτροπές της σωστής συμπεριφοράς κατά την εργασία: Όποιος παρεκτρέπεται και χάνει το στόχο του από τα μάτια του, ζημιώνει το σωστό τρόπο εργασίας. Αυτό γεννά την απαίτηση διαρκούς αγρύπνιας απέναντι στον επιδιωκόμενο σκοπό. Δεν επιτρέπεται να "ονειρεύεται" κανείς. Αλλά από την άλλη πλευρά μπορεί τότε να ξεχάσει κάποιος το χρόνο, επειδή είναι αφοσιωμένος εξολοκλήρου στη δουλειά του. Έχουμε έναν παραγωγικό τρόπο λήθης του χρόνου, από τον οποίο ο άνθρωπος πρέπει να ξεφύγει μόνον ύστερα από εξωτερικές επιδράσεις, είτε γιατί η εργασία σταματά, είτε γιατί έρχεται η πείνα, ή γιατί μια ματιά στην ώρα μας κάνει να συνειδητοποιήσουμε ότι είναι ήδη πολύ αργά.

Εντελώς κάτι άλλο είναι απεναντίας ο χρόνος τηςσχόλης. Ό,τι κατά την εργασία ήταν η ανώτερη αρετή, δηλ. η χρησιμοποίηση του χρόνου, καθίσταται τώρα αταίριαστη συμπεριφορά, απώλεια του καθαρού χαρακτήρα τηςσχόλης. Αυτός εκπληρώνεται πολύ περισσότερο τώρα για πρώτη φορά, έτσι που ο άνθρωπος δεν προσέχει καθόλου το χρόνο, αλλά αμέριμνα τον αφήνει να πετάει. Εκείνος πάλι που, ενώ έχει διακοπές, κοιτάζει συνεχώς την ώρα, δεν έχει καθόλου κατανοήσει, τι είναισχόλη, και η επιχειρηματοποίηση σύγχρονων τόπων διακοπών, με συνεχείς εκδρομές με λεωφορεία κτλ., δείχνει πεντακάθαρα, πόσο δύσκολο είναι για τον άνθρωπο, που έχει συνηθίσει στο κυνηγητό, να εξοικειωθεί σωστά στο χρονικό ρυθμό της ελευθερίας. Τούτο είναι επίσης μια σπουδαία συνεισφορά στην αγωγή για μια σωστή σχέση με το χρόνο.

Και όμως είναι καθοριστική για την ψυχική υγεία του ανθρώπου η εκμάθηση ενός σωστού τρόπου συμπεριφοράς κατά τησχόλη, και είναι σπουδαίο πράγμα να [25/26] ενταχθεί αυτός στη ροή του χρόνου ολόκληρης της ημέρας του. Όπως χρειάζεται ο άνθρωπος τον αποκλειστικά δικό του χώρο, στον οποίο αποσύρεται από τη δημόσια-ζωή και χωρίς να υφίσταται εξωτερικές ενοχλήσεις, επανευρίσκει εκεί τον εαυτό του!¹⁹, (η μυστική θέση της ζωής του παιδιού, στην οποία αναφέρθηκε ο Langenveld)²⁰, έτσι χρειάζεται και τον ιδιωτικό

¹⁸ Συγκρ. Otto Friedrich Bollnow, Mensch und Raum Stuttgart 1963. 123 ff.

¹⁹ Martinus J. Langeveld. L' endroid secret dans la vie de l' enfant, in: Situation. Beiträge zur Phänomenologischen Psychologie und Psychopathologie. Utrecht/Antwerpen 1954. 124 ff.

²⁰ Να αναφέρουμε μόνο: F. J. .I. Buytendijk. Wesen und Sinn des Spiels. Berlin 1933.- Hans Scheuerl. Das Spiel. Weinheim 1954. Eugen Fink. Oase des Glücks. Gedanken zu einer Ontologie des Spiels. Freiburg 1957. Hans- Georg Gadamer. Wahrheit und Methode. Tübingen 1960.

χρόνο, για τον οποίο δεν έχει ανάγκη να λογοδοτήσει ποτέ σε κανέναν, ούτε σε άλλους, ούτε στον εαυτό του, το χρόνο δηλ. ο οποίος δεν είναι ενσωματωμένος στην επαγγελματική ζωή εργασίας και τον οποίο επίσης μπορεί να σπαταλά όπως θέλει. Με ένα λόγο: ακόμα και η σωστή απραξία (Nichtstun) είναι κάτι σπουδαίο και χρειάζεται εκμάθηση. Κατανοούμε εδώ τη δικαιολογημένη διαμαρτυρία εναντίον της μονόπλευρα συγκροτημένης κοινωνίας της επίδοσης.

Με τησχόλη συγγενεύει στενά και το παιχνίδι. Διαφέρει απο αυτή ως προς το ότι δε συνιστά αδράνεια, αλλά είναι και πάλι μια μορφή δραστηριότητας. Διαφέρει όμως και από την εργασία, αφού αυτή η δραστηριότητα δεν προσβλέπει σε κάποιο σκοπό εκτός του εαυτού της, σε κάποιο αποτέλεσμα, που πρέπει να επιτευχθεί, αλλά το παιχνίδι βρίσκει, ως παιχνίδι, ικανοποίηση μέσα στον ίδιο τον εαυτό του, συνιστά μια δραστηριότητα που είναι καθαυτή εντελώς ευδιάθετη. Εδώ δεν μπορούμε φυσικά να υπεισέλθουμε στις διάφορες θεωρίες περί παιχνιδιού, οι οποίες οδηγούν στη βαθύτερη κατανόηση του ανθρώπου²¹. Εδώ πρέπει να θεωρηθεί αρκετή η αναφορά στη μοναδική χρονική σύνθεση του παιχνιδιού.

Επειδή το παιχνίδι δε θέτει κάποιο σκοπό εκτός του εαυτού του, τον οποίο θα πρέπει να πετύχει και με τον οποίο η παιχνιδώδης δραστηριότητα φτάνει σε κάποιο φυσικό τέλος, πρέπει να συνιστά μια κίνηση, η οποία πληρούται μόνη της εσωτερικά. Αυτή είναι η εσωστρεφής κίνηση, η επαναλαμβανόμενη εδώ και εκεί, ή η κυκλοτερής. Εδώ ανήκει επίσης, συγγενής με την έννοια αυτή με το παιχνίδι, η κίνηση του χορού²², η οποία συνεχίζεται αυτόβουλα σε μια περιορισμένη έκταση. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζουμε ταυτόχρονα το γενικό χαρακτήρα του παιχνιδιού: ότι εστιάζοντας στον εαυτό του, δε βρίσκει φυσικό τέλος. Συνεχίζεται, μέχρι που μια εξωτερική βία ή η σωματική εξάντληση βάζουν ένα τέλος.

Καθαρότερα παρατηρείται αυτό ίσως στα γνωστά αυτόματα παιχνίδια, των οποίων η γοητεία στηρίζεται σ' αυτόν τον απλούστατο τύπο παιχνιδιού: Αν μπορούσε-να υπολογίσει κανείς με ακρίβεια ένα γεγονός, ή να κρατήσει σε τέτοια από- την επιδεξιότητα, ώστε να ελέγχει τη διαδικασία, θα ήταν ίσως γοητευτικό να αποκλείσει με τον τρόπο αυτό τον "αυτοματισμό", αλλά παιχνίδι με τέτοιο τρόπο σε θα γινόταν. Αλλά από την άλλη πλευρά: εάν κάποιος δεν το επηρέαζε καθόλου, εάν παραδίδονταν εντελώς στο τυχαίο, δε θα υπήρχε επίσης παιχνίδι. Αυτό υπάρχει αρχικά εκεί, όπου ο άνθρωπος επιχειρεί με την αλλαγή της εύνοιας να συλλάβει το τυχαίο.

Και πάλι, είναι κάτι διαφορετικό η χρονικότητα της ενέργειας (Handeln) με το πραγματικό της νόημα, όπως διέκρινε πολύ πειστικά η Hannah Arendt, από την εργασία και από την τεχνική κατασκευή, και προπάντων στην περίπτωση της πολιτικής ενέργειας²³. Σ' αυτή την ενέργεια δεν υπάρχει κίνηση απευθείας προς το στόχο, [26/27] σαν αυτή που προβλήθηκε στην εργασία (από μας απλοποιημένα, όχι όπως από την Hannah Arendt σε διάκριση προς την κατασκευή). Αυτός επιζητεί πολύ εντονότερα την ήρεμη αναμονή, την αργή προετοιμασία και στη συνέχεια την πνευματική - παροντική σύλληψη της κατάλληλης ευκαιρίας. Είναι, θα λέγαμε, με αυτό το παιχνιδώδες χαρακτηριστικό, συγγενής με το πραγματικό παιχνίδι. Ο Hauerptner αναφέρθηκε επανειλημμένα στις έρευνές του για τις προϋποθέσεις μιας επιτυχούς ιστορικής ενέργειας, στο ελαφρύ χέρι που θα ήταν απαραίτητο να "επισειείται"²⁴ στην «τοξοειδή πορεία» του χρόνου. Και παρ' όλα αυτά παραγνωρίζει κανείς τη μεγάλη ευθύνη της ενέργειας, όταν την τοποθετήσει πολύ κοντά στο παιχνίδι. Υπόκειται στο σκληρό μέτρο της επιτυχίας, η οποία πρέπει να επιδιωχτεί με αυτή την ενέργεια. Έτσι εδώ, διαφορετικά από ό,τι στο παιχνίδι, σημασία έχει το αποτέλεσμα, και η ενέργεια κατευθύνεται σ' αυτό, όχι στη στιγμιαία ευτυχία. [27/28]

²¹ Για το χορό συγκρ. Otto Friedrich Bollnow. Neue Geborgenheit. Zum Problem einer Überwindung des Existenzialismus. Stuttgart 1955. 227 ff.

²² Buytendijk. a. a. O. 144.

²³ Buytendijk. a. a. O. 115. 117.

²⁴ Hannah Arendt. Vita activa oder vom tätigen Leben. Stuttgart 1960.

Κεφάλαιο Τρίτο

ΤΟ ΡΗΓΜΑ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ

Θα έπρεπε όλα όσα εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο να αναπτυχθούν ακριβέστερα. Διακόπτουμε ωστόσο εδώ, για να μη χάσουμε από τα μάτια μας το αποφασιστικό ερώτημα. Αυτό το ερώτημα ήταν, πώς είναι δυνατόν να πετύχουμε στη ροή του κινούμενου χρόνου ένα σταθερό κράτημα, που θα επιτρέπει να συλλάβουμε μέσα στο χρονικό το υπερχρονικό. Αυτό το ερώτημα δεν απαντήθηκε ακόμα από τις μέχρι τώρα έρευνες των διαφορετικών χρονικών δομών της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά παρ' όλα αυτά ήταν προετοιμασμένο· διότι από τις διάφορες μορφές χρονικής συμπεριφοράς προέχουν δύο, οι οποίες υπόσχονται να προσεγγίσουν μια απάντηση στο ερώτημά μας. Αυτές είναι:

1. Η απολυτότητα της υπαρξιακής αποφασιστικότητας.
2. Η χρονική δραπέτευση της μεγάλης, της σφοδρής ευτυχίας.

Τις δύο απαντήσεις πρέπει να τις δούμε ακριβέστερα.

1. Η ΥΠΑΡΞΙΑΚΗ ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ HEIDEGGER

Η υπαρξιακή-φιλοσοφική άποψη περί χρονικότητας αναπτύχθηκε στη θεωρούμενη ήδη σήμερα κλασική μορφή από τον Heidegger στο *Είναι και ο χρόνος*. Η χρονική ανάλυσή του είναι στο μεταξύ τόσο πολύ γνωστή, που είναι περιττό να την εκθέσουμε εδώ επακριβώς και είναι αρκετό να προβάσουμε μια σημαντική για μας άποψη²⁵.

Ο Heidegger ξεκινάει από την εξωτερική μορφή της χρονικής απειλής, της απειλής από τον αναπόφευκτα επικείμενο και σε κάθε στιγμή ενδεχόμενο θάνατο· διότι κάτω από την πίεσή του οξύνεται η σχέση με το χρόνο με έναν έσχατο, αποφασιστικό τρόπο. Όταν ο άνθρωπος απέναντι σε αυτή την απειλή δεν αναδιπλώνεται στην απεισκευσία της καθημερινής απασχόλησης και δεν πράττει έτσι, ώστε να μην τον αφορά το όλο ερώτημα, αλλά δέχεται την απειλή του θανάτου με πλήρη, με ανεπιφύλακτη κατηγορηματικότητα, τότε προκύπτει απέναντι στην απερίσκεπτη, στην υποβαθμισμένη ζωή, εκείνη η μορφή της αυθεντικής χρονικότητας, την οποία απέδωσε ο Heidegger ως την προδρομική αποφασιστικότητα. Είναι η κατάσταση, κατά την οποία ο άνθρωπος συμπιέζει όλη τη δύναμη του εδώ-Είναι του (Dasein) σε μια [28/29] αποφασιστική στιγμή και προσδίδει ο ίδιος στην απολυτότητα της στιγμιαίας απόφασής του έναν απόλυτο χαρακτήρα. Αυτό στη συνέχεια το συμπεριέλαβε καθ' όμοιο τρόπο ο Sartre στην έννοια της απόλυτης ένταξης (σύμπνοια). Κανονικά δε θα επιτρεπόταν εδώ να μιλάει κανείς για κατάσταση· διότι πρόκειται για ένα συμβάν, που επιτελείται στο λεπτό και του οποίου η ουσία βρίσκεται ακριβώς στην ένταση της δραστηριότητας. Η "αποφασιστικότητα" χαρακτηρίζει, λοιπόν, εκείνη την εσωτερική κατάσταση του ανθρώπινου εδώ-Είναι, κατά την οποία η δραστηριότητα δεν προσλαμβάνει πλέον το νόημά της από έναν επιδιωκόμενο σκοπό, αλλά άθικτο τον φέρει μέσα της η ίδια. Πρόκειται για μια έσχατη ένταση του ανθρώπινου εδώ-Είναι, καθώς ετούτο αποσπάται από την κατάσταση μιας απλής χαραυγής και χαλαρότητας (Sich-treiben-lassens) και συγκεντρώνει όλη τη δύναμή του σε μια ενιαία δραστική αποκορύφωση. Ο άνθρωπος συγκεντρώνει εκεί το εδώ-Είναι του, το οποίο κατά τα άλλα ήταν διασκορπισμένο στην πληθώρα των προσφερόμενων δυνατοτήτων, σε μια ορισμένη επίδοση, η οποία δεν αντλεί το νόημά της από την επιτυχία, που κατορθώνει (και κατά το δυνατόν δεν κατορθώνει), αλλά αποκλειστικά από την απολυτότητα της ίδιας της ένταξης. Εδώ κερδίζει το ίδιο το λεπτό

²⁵ Gerhard Haeuptner. Verhängnis und Geschichte. Ein geschichtsphilosophischer Versuch. Meisenheim/Glan 1956. Συγκρ. και 98 ff.

απόλυτο χαρακτήρα, ο οποίος δεν μπορεί να αμφισβητηθεί πλέον από την όποια χρονική ροή και εξαφάνιση.

Εδώ όχι με τη φυγή από το χρόνο, αλλά μέσα στον ίδιο το χρόνο επιτυγχάνεται το ρήγμα μέσα στο Απόλυτο και στο πνεύμα αυτό κερδίζεται η αιωνιότητα. Αυτό είναι εκείνη η υπαρξιακά κατανοούμενη στιγμή, για την οποία ο Kierkegaard λέγει: «Η στιγμή είναι εκείνο το δισήμαντο, στο οποίο χρόνος και αιωνιότητα προσεγγίζονται μεταξύ τους και έτσι τίθεται η έννοια της χρονικότητας, κατά την οποία ο χρόνος διαρκώς διαρρηγνύει την αιωνιότητα και η αιωνιότητα ματαιώνει διαρκώς το χρόνο»²⁶. Αυτή «δεν είναι πραγματικά ένα άτομο του χρόνου, αλλά ένα άτομο της αιωνιότητας»²⁷.

Εδώ έχουμε μια πρώτη καθοριστική απάντηση στο ερώτημα, πού μπορεί να κερδιθεί μια στάση άμεσα στον εξαφανιζόμενο χρόνο: Στην απολυτότητα της υπαρξιακής αποφασιστικότητας επιτυγχάνεται το ρήγμα μέσα από την πρωτικότητα κάθε χρονικού εδώ-Είναι (Dasein). Αυτό το κέρδος δεν μπορεί, εάν καρπωθεί μια φορά, να αμφισβητηθεί πλέον από κανενός είδους εξαφανιζόμενο χρόνο.

2. Η ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΑΥΣΗ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Αλλά υπάρχει και μια δεύτερη δυνατότητα διάσπασης της χρονικότητας στο βίωμα του χρόνου. Αυτή είναι η κατάσταση της μεγάλης, της πλήρους, της μεθυστικής ευτυχίας, καθώς μερικές φορές κατακλύζει τον άνθρωπο, σε σπάνιες στιγμές υψηλής ψυχικής ανάτασης. Ό,τι συναντήσαμε στο παιχνίδι, ότι ο χρόνος πλέον δεν ωθείται έξω από τον εαυτό του, αλλά εστιάζει απόλυτα στον εαυτό του και ό,τι επίσης εκφράζεται ως λήθη του χρόνου σε κάθε απόλυτα αφοσιωμένη δραστηριότητα, ή επίσης σε αφημένη ενατένιση, αυτό ολοκληρώνεται σε τέτοιες στιγμές καθολικής [29/30] πλήρωσης. Το παρελθόν δεν ενοχλεί πλέον, είναι σαν ξεχασμένο και το μέλλον δεν ανησυχεί πια τον άνθρωπο με φροντίδες και φόβους, ούτε ανάγεται ο άνθρωπος με ελπίδα και επιθυμίες πέρα από την παροντική επάρκεια. Ο χρόνος εκπίπτει και η ίδια η στιγμή κερδίζει αιωνιότητα.

Επειδή οι άνθρωποι στις στιγμές τέτοιας μεγάλης ευτυχίας δε λειτουργούν αναστοχαστικά, πρέπει η έρευνα να επικεντρωθεί προ πάντων σε ποιητικές μαρτυρίες. Από την πληθώρα τους επιλέγω μια μόνο, στην οποία ξάστερα προβάλλει όλο το μεταφυσικό βάθος αυτής της εμπειρίας, την παράσταση του "μεγάλου μεσημεριού" στο *Zaratoúστρα* του Nietzsche. Καθώς ενοχλείται εκεί η μεσημεριάτικη ευτυχία: «Το μεγάλο μεσημέρι κοιμάται, κινεί το στόμα: μα, δεν πίνει μια σταγόνα ευτυχίας -μια παλιά μελαχρινή σταγόνα χρυσής ευτυχίας, χρυσού κρασιού;» σε μια πιο χαρακτηριστική πρόταση: «Τι μου συνέβηκε: Άκου! Πέταξε μακριά ο χρόνος: Δεν πέφτω; Δεν έπεσα - άκου! μέσα στα πηγάδια της αιωνιότητας»²⁸.

Ο άνθρωπος βρίσκεται εκτός χρόνου, αισθάνεται ότι βρίσκεται υπεράνω του χρόνου, πέφτει, όπως λέγει, στα "πηγάδια της αιωνιότητας".

Αυτή η κατάσταση αποκτά έτσι μια μοναδική σημασία, που αναδύεται πάνω από την υπόλοιπη ζωή έτσι, ώστε σε εκείνη -και μόνο σ' εκείνη- φανερώνεται ο κόσμος με όλη την πληρότητά του. Και έτσι λέγει στη συνέχεια ο Nietzsche: «Πώς; Δεν πληρώθηκε ακόμα ο κόσμος; Σφαιρικός και ώριμος; Ω! η χρυσή σφαιρική ωριμότητα -προς τα πού να πετάει άραγε;»²⁹ Εδώ ακριβώς μπορούμε να μιλήσουμε για μια μεταφυσική εμπειρία, την οποία αποκτά ο άνθρωπος με την εμπίωση της ευτυχίας. Αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος αισθάνεται μεταμορφωμένος, ανεβασμένος σε ένα άγνωστο παλαιότερα ύψος του εδώ-Είναι. Ο Proust,

²⁶ Συγκρ. Otto Friedrich Bollnow, Existenzphilosophie. 7. Aufl. Stuttgart 1969 – Του ιδίου: Französischer Existenzialismus. Stuttgart 1965.

²⁷ Sören Kierkegaard. Der Begriff der Angst. Μετ. από Ch. Schrepff.. Jena o. J. 86.

²⁸ A. a. O. 85

²⁹ Friedrich Nietzsche. Werke. Oktavausgabe 6. Bd. 7. 402.

για να χρησιμοποιήσουμε και μια άλλη μαρτυρία, είπε: «Ένα λεπτό, που είναι ελεύθερο από το νόμο του χρόνου, αναγεννά μέσα μας...τον άνθρωπο, που είναι ελεύθερος από το νόμο του χρόνου»³⁰.

Επίσης ορισμένες μαρτυρίες από την περιοχή του μυστικισμού μας οδηγούν σ' αυτή τη βεβαιότητα. Δε θα συνεχίσω για το θέμα αυτό, επειδή παρακολουθώ λεπτομερέστερα αυτές τις σχέσεις σε μια άλλη θέση³¹.

Αν και αυτές οι στιγμές της ευτυχίας είναι σύντομες και περνούν τρομερά γρήγορα, τίθεται παρ' όλα αυτά το ερώτημα ποια σημασία έχουν, πέρα από τη στιγμή, για την υπόλοιπη ζωή. Είναι το ερώτημα κατά πόσο η εμπειρία τους μπορεί να παραληφθεί από την υπόλοιπη ζωή και να λειτουργήσει εκεί παραγωγικά. Αφήνουμε κατά μέρος το ερώτημα κατά πόσο η μεταφυσική γεύση, που κερδίζεται σ' αυτές τις στιγμές, μπορεί να διατηρηθεί στην πληρότητα του κόσμου πέρα από τη στιγμή του βιώματος και περιοριζόμαστε στη σημασία της για τη σωστή αντίληψη του ίδιου του χρόνου. Εδώ τονίζει προπάντων ο Ballauf, ότι οι στιγμές, «οι οποίες χαρίζουν στον άνθρωπο την ευτυχία του καθαρού εδώ-Είναι», έχουν αποφασιστική σημασία για την όλη σχέση με το χρόνο: Σ' αυτές δε συγκεντρώνεται μόνον ο χρόνος στο μεγάλο του "Πάντα", αλλά ο σκεπτόμενος άνθρωπος κατορθώνει πρώτη φορά τη σωστή ένταξη στο χρόνο³². Αυτό επιδρά στη συνέχεια στην όλη συμπεριφορά του ανθρώπου: «Ο νέος άνθρωπος επίσης γίνεται απαθέστερος και πιο μετρημένος, όταν ο χρόνος του διατίθεται με όλη την αφθαρσία και τη μοναδικότητά του. Πολλά χάνο- [30/31] νται από τη βιασύνη και το πιεστικό κυνηγητό ενός μέλλοντος, που δεν το φτάνουμε ποτέ»³³.

3. Η ΤΑΞΗ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Θα προσπαθήσω να συνοψίσω τα μέχρι τώρα αποτελέσματα για την παρούσα προβληματική: Απέναντι στο συναίσθημα της προσωρινότητας καθώς εξαφανίζεται ο χρόνος, υπάρχουν δύο δυνατότητες να πετύχουμε κάποια πλήρωση, που είναι ασύλληπτη μέσα στο χρόνο: στην αποφασιστικότητα της απόλυτης ένταξης και στη δυναμικά πληρωμένη ευτυχία. Και στους δύο τύπους επιτυγχάνεται κάτι έσχατο, κάτι απόλυτο, του οποίου το νόημα είναι ανεξάρτητο από την ευρύτερη, χρονικά, ακολουθία της ζωής, διότι φέρει μέσα του το νόημά του. Εδώ δηλ. επιτυγχάνεται η αιωνιότητα. Παράλληλα πρέπει να δείξουμε τη διαφορά μεταξύ των δύο δυνατοτήτων: Ενώ η πραγματοποίηση της έσχατης ένταξης είναι κάτι που δεν ξεπερνά τη δύναμη του ανθρώπου, η ευτυχία είναι κάτι που έρχεται άνωθεν στον άνθρωπο ως δώρο, δεν μπορεί ο ίδιος να την προκαλέσει, όπως είπε και ο Schiller:

*Αυτός όμως δεν καταναγκάζει την ευτυχία, και
ό,τι με φθόνο η χάρη του στερεί, ποτέ δεν
το κερδίζει το θάρρος, που καταβάλλει*³⁴.

Μονό η μία, λοιπόν, από τις δύο δυνατότητες είναι στο χέρι του ανθρώπου. Κι όμως distάζουμε να σταθούμε εδώ και να ικανοποιηθούμε αναφορικά με την επιδιωκόμενη απάντηση. Διότι κι αν ακόμα υπάρχουν στιγμές που, απόλυτα πληρωμένες, εστιάζουν στον εαυτό τους, η ζωή συνεχίζεται παρ' όλα αυτά πέρα από αυτές τις σπάνιες στιγμές και θέτει το ερώτημα για την κατάλληλη πλήρωσή της. Η ζωή δεν μπορεί να συνίσταται μόνον από τέτοια

³⁰ Marcel Proust, a. a. O. 7. Bd. Die Wiedergefundene Zeit. 293. με χρησιμοποίηση της προηγούμενης μετάφρασης In: Das Wesen der Stimmungen, a. a. O. S. 212.

³¹ Συγκρ. Otto Friedrich Bollnow. Das Wesen der Stimmungen, a. a. O. 165 ff. Του ίδιου: Der Mittag, Ein Beitrag zur Metaphysik der Tageszeiten, in: Unruhe und Geborgenheit im Wettbild neuerer Dichter. 3. Auf. Stuttgart 1968. 143 ff.

³² A. a. O. 159.

³³ Friedrich Schiller. Das Glück. Sämtliche Werke (Säkularausgabe) 1. Bd. 121.

³⁴ Antoine de Saint-Exupéry. Die Stadt in der Wüste. Μεταφ.. από O.V. Nostitz. Bad Salzig u. Düsseldorf 1951. 60.

μεμονωμένα σημεία ανάτασης, και θα ήταν λάθος να ήθελε να καθορίζεται μόνον απ' αυτά. Και έτσι επαναλαμβάνεται το ερώτημα: Πού υπάρχει μια στάση απέναντι στον τρόπο της παροδικότητας; Θέλω να επιχειρήσω να διαλευκάνω την απάντηση σ' αυτό το δύσκολο ερώτημα με λίγα προσεκτικά βήματα ή τουλάχιστον να την προετοιμάσω.

Μια πρώτη υπόδειξη δίδει ίσως μια πρόταση του Saint- Exupéry (από την "Citadelle" του). Αυτός είπε: «Πίκρα γεννιέται πάντα από το χρόνο που φεύγει, που σε τίποτα πια δεν ωφελεί, που δεν έχει ωριμάσει καλά τον καρπό του»³⁵. Σύμφωνα με αυτό η δυστυχία δεν οφείλεται στο πέρασμα καθαυτό, αλλά μόνο στο ανώφελο πέρασμα, και εξαρτάται κατά πόσο ο χρόνος "υπηρετεί" ό,τι θα ονομαζόταν ευχαρίστηση, ώστε να χρησιμοποιείται σκόπιμα. Εάν νοήσουμε τον εαυτό μας σε μια δραστηριότητα που μας γεμίζει ικανοποίηση, τότε δε νιώθουμε κανένα πέρασμα του χρόνου, αλλά μόνο τη γεμάτη νόημα πρόοδό του. Μόνον εκεί όπου η σκόπιμη δραστηριότητα διακόπτεται, δηλ. σε μια αναγκαστική περίσκεψη (Besinnung) τρομάζουμε από το πέρασμα του χρόνου. [31/32]

Αυτό ισχύει, εάν ακολουθήσουμε για λίγο ακόμα το συλλογισμό του Saint-Exupéry, όχι μόνο όταν δημιουργούμε αφοσιωμένοι σε ένα έργο, αλλά και όταν εξελισσόμαστε και μεγαλώνουμε μέσα στο χρόνο, που χρησιμοποιούμε σκόπιμα και συναισθανόμαστε, ότι παραμένουμε πάνω από την εξαφάνιση. Γι' αυτό λέει στη συνέχεια ο Saint-Exupéry: «Είναι καλό, εάν ο χρόνος που περνάει, δε μας φαίνεται σαν κάτι που μας συνθλίβει και μας καταστρέφει, αλλά σαν κάτι που μας γεμίζει»³⁵. Αυτό σημαίνει, ότι υπάρχει το ενδεχόμενο ενός καταστρεπτικού χρόνου, αλλά αυτό δε συμβαίνει αναγκαστικά στην πορεία του χρόνου, προκύπτει πρώτη φορά από μια εσφαλμένη σχέση με το χρόνο, μόνο από άγνοια της πραγματικής δομής της χρονικότητας. Μόνον αν δούμε το χρόνο σαν ένα συγκεκριμένο απόθεμα ετών, με το οποίο ερχόμαστε στον κόσμο και το οποίο μπορούμε να διαφεντεύουμε, είναι δυνατόν αυτό το απόθεμα να μαραθεί κατά την πορεία του χρόνου.

Όμως αυτό αλλάζει αν θεωρήσουμε τη ζωή μας σαν ένα γεγονός, που πρώτη φορά μέσα στην πορεία του χρόνου το ολοκληρώνουμε, όπου εμείς οι ίδιοι δηλ. με το πέρασμα του χρόνου γινόμαστε πιο ολοκληρωμένοι και σταδιακά ωριμότεροι. Τότε το επιχείρημα για τον περαστικό χρόνο, είναι τουλάχιστον ακατάλληλο για να το χρησιμοποιήσουμε για την απόκτηση αυτής της ολοκλήρωσης. Διότι ο χρόνος που χρησιμοποιούμε γι' αυτό, δεν είναι ανώφελος χρόνος, του οποίου η εξαφάνιση θα έπρεπε να μας τρομάζει, αλλά μέσα στο χρόνο δημιουργείται κάτι, δηλ. η ανθρώπινη πλήρωση. Πρέπει κανείς και εδώ να "χρησιμοποιήσει" το χρόνο, αλλά "να τον χρησιμοποιήσει" δε σημαίνει τώρα πλέον ότι κάποιος θέλει να κερδίσει από το δευτερόλεπτο, όσο το δυνατόν περισσότερο, οπότε τα βιώματα αραδιάζονται το ένα μετά το άλλο σε μια απλά ατελείωτη ακολουθία, αλλά ότι κάθε βιούμενος χρόνος συμβάλλει με το δικό του μερίδιο στην απόκτηση της ωριμότητας. Πρέπει, λοιπόν, σχετικά να θυμηθούμε ότι υπάρχουν μόνον ορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες κυριολεκτεί το ερώτημα για την προσωρινότητα. Στην πληρούμενη ζωή δεν τίθεται καθόλου αυτό το ερώτημα (και αυτό σίγουρα δεν είναι μόνον απερισκεψία).

Και εδώ μια ακόμα τελευταία σκέψη του Saint-Exupéry μπορεί ίσως να οδηγήσει ένα βήμα παραπέρα. Λέει σχετικά κάπου, ότι ο χρόνος οφείλει να είναι "δομικό έργο" (Bauwerk)³⁶. Δε διευκρινίζει όμως λεπτομερέστερα πώς το εννοεί αυτό, αλλά ίσως δε θα άξιζε τον κόπο να συνεχιστεί περισσότερο αυτή η σύγκριση του χρόνου με ένα χωρικό μόρφωμα. Ένα οικοδόμημα γίνεται με τη συναρμολόγηση τμημάτων, που σχετίζονται λογικά μεταξύ τους, σε ένα τακτοποιημένο Όλο. Δεν οφείλει ο χρόνος να συλληφθεί έτσι, ώστε οι διάφορες μορφές του, τις οποίες διακρίναμε, ο χρόνος της εργασίας και τηςσχόλης, ο χρόνος των έσχατων αποφάσεων και εκείνος μιας σταθερά συναφούς εξέλιξης κτλ., δηλ. όλες οι διαφορετικές χρονικές μορφές, να ανήκουν μαζί σε ένα τέτοιο "οικοδόμημα", ώστε δηλ. καμιά από αυτές

³⁵ A. a. O. 37.

³⁶ A. a. O. 37.

μόνη της να μην είναι σωστός χρόνος, στον οποίο κανείς θα έπρεπε να προσανατολίσει τη ζωή του, ούτε η "πραγματική" υπαρξιακή χρονικότητα, όπως την εννοεί ο Heidegger, αλλά έτσι ώστε όλες να είναι αναγκαίες, γιατί κάθε μία από αυτές έχει να εκπληρώσει μια αναγκαία λειτουργία στην ολότητα της ζωής.

Από εδώ θα δινόταν μια βαθύτερη απάντηση στο ερώτημα για τη σωστή σχέση με [32/33] το χρόνο: Εξαρτάται κατά πόσο ο άνθρωπος, με τη σωστή κατανομή όλων των μορφών του χρόνου, αναγνωρίζει το δικαίωμά τους και μάλιστα έτσι, ώστε αυτές με μια λογική συνεργασία οδηγούν στη συνέχεια στην απόλυτη πλήρωση της ζωής. Πώς τώρα οι διαφορετικές μορφές χρόνου, κάθε μία στο είδος της, συμβάλλουν στην πλήρωση της ανθρώπινης ζωής, για παράδειγμα οι χρόνοι της ελεύθερηςσχόλης, του παιχνιδιού και της μεγάλης ευτυχίας, που αναιρεί το χρόνο, και είναι αναγκαίες, για να ξεδιπλωθεί όλη αυτή η πολύπτυχη σύνθεση, αυτό εξελίσσεται τώρα σε μεγάλο και ευρύ θέμα. Εάν πετύχουμε να γίνουν όλα φανερά, τότε φθάνουμε σε ένα σημείο, το οποίο πλεονεκτεί απέναντι στο φόβο για την ανώφελη εξαφάνιση, αλλά θα γίνει ταυτόχρονα φανερό, πως, παρ' όλα αυτά, παραμένει αυτή η απειλή. Αυτή δεν υπάρχει αναγκαστικά μέσα στην ουσία του χρόνου, αλλά αναπηδά αρχικά από μια εσφαλμένη σχέση με αυτόν. Κάθε στιγμή δηλ. η οποία δεν είναι ενταγμένη σ' αυτή τη συνάφεια και δε συμβάλλει στη συγκρότηση της συγκεκριμένης προσωπικότητας, ξεπέφτει στο άσκοπο εξαφάνισμα. Πρώτη φορά με την αλλοίωση της σωστής σχέσης γίνεται ο χρόνος κάτι που εξαφανίζεται.